T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

URARTULAR DÖNEMİNDE ELAZIĞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

Hazırlayan
Mesut ŞENTÜRK

ELAZIĞ-1993

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

27277

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

I. Elazığ Çevresinde Yapılan Kazılar ve Yörenin Prehistoryası	6
1. Elazığ ve Çevresinde Gerçekleştirilen Kazılar	6
a) Ağın ve Kalaycık Kazıları	6
b) Aşvan Kazıları	7
c) Değirmentepe Kazıları	8
d) Fatmalı-Kalecik Kazısı	8
e) Han İbrahim Şah Kazısı	9
f) Habibuşağı Kazısı	9
g) Haraba (Şimşat) Kazısı	10
h) İmikuşağı Kazısı	10
ı) Korucutepe Kazısı	11
i) Körtepe Kazısı	12
j) Norşuntepe Kazısı	12
k) Pağnik Üreni Kazısı	13
l) Şemsiyetepe Kazısı	13
m) Tepecik Kazısı	14

n) Tülintepe Kazısı 15

o) Pulur ve Yeniköy Kazıları 16

II. Yörenin Prehistoryası 16

İKİNCİ BÖLÜM

I. Yazılı Döneme Geçiş ve Elazığ 21

1. Hititler Dönemi 21

2. Hitit Sonrası Dönem ve Muşkiler 27

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. Elazığ Çevresinde Urartu Hakimiyeti 35

1. Urartu Krallığı'nın Kuruluşu ve Gelişmesi 35

2. Menua Dönemi (MÖ 810-715) ve Elazığ Yöresinde Urartu Hakimiyetinin Başlaması 37

3. Argişti Döneminde (MÖ 785-764) Elazığ 45

4. Sarduri II Dönemi 48

5. Elazığ Yöresinde 2. Urartu Dönemi 53

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. Elazığ Çevresindeki Önemli Urartu Yerleşmeleri 57

1. Harput Kalesi 57

2. Palu Kalesi 59

3. Norşuntepe 60

4. Habibuşağı Kalesi 61

5. Genefik Kalesi 63
6. Pertek Kalesi 64
7. Bağın Kalesi 64
8. Mazgirt-Kaleköy Kalesi 65
9. Maltepe Kalesi 66
10. Hamoğlu Kalesi 66
11. Hacıseli 67
12. Gökbelen Kalesi 68
13. Baskil-Kaleköy 68
14. Taarruztepe 69
15. Tanrıvermiş 69
16. Deliktaş 70
17. Yıldıztepe 70
18. Bahçecik 71
19. Diğer Yerleşimler 71

SUNUÇ 73
BİBLİYOGRAFYA 74
EKLER 83

ÖNSÖZ

Elazığ yöresi çok eski dönemlerden beri yoğun bir iskâna sahne olmuş ve birçok yönden haiz olduğu öneme paralel olarak bu yüksek konumunu yüzyıllarca sürdürmüştür.

Birçok medeniyetin gelip geçtiği yöreye Urartular da yaklaşık 125-150 yıl kadar hakim olmuş ve yörede derin izler bırakmıştır. Biz de incelemeye çalıştığımız bu kesitte Urartular'ın yöredeki etkinliklerine ve kalıntılarına yer vermeye çalıştık.

Siyasi tarih ve tarihi coğrafya yönleri ağır basan araştırmamızda Elazığ yöresinin bir dönemine az da olsa ışık tutmaya ve imkânların elverdiği ölçüde yararlı bir araştırma yapmaya özen gösterdik.

Araştırmamızda büyük ilgi ve yardımlarını gördüğüm değerli hocalarım, Doç. Dr. Recep YILDIRIM ve Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e samimi teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca araştırmamız sırasında her türlü imkânı sağlayan Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Hollanda Arkeoloji Enstitüsü görevlilerine, ayrıca Müzenin değerli görevlilerine ve bana yardımcı olan tüm arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

Elazığ-1993

Mesut ŞENTÜRK

KISALTMALAR

AFO : Archiv für Orienstforschungen.

a.g.e. : Adı Geçen Eser.

a.g.m. : Adı Geçen Makale.

AMI : Archaeologische Mitteilungen Aus İran.

An.Ar. : Anadolu Araştırmaları.

ARAB : Ancient Records of Assyria and Babylonia.

AS : Anatolian Studies.

AST : Araştırma Sonuçları Toplantısı

AU : Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.

CAH : Cambridge Ancient History.

CICh : Corpus Inscriptionum Chaldicarum.

HChI : Handbuch der Chaldischen Inscriften.

IM : Istanbuler Mitteilungen.

JNES : Journal of Near Eastern Studies.

KBo : Keilschrifttexte aus Boğazköi.

KP : Keban Projesi.

KST : Kazı Sonuçları Toplantısı

KUB : Keilschrifturkunden aus Baghazköi.

OA : Oriens Antiquus.

RIA : Reallexikon den Assyriologie.

TA : Türk Ansiklopedisi.

TAD : Türk Arkeoloji Dergisi.

TTK : Türk Tarih Kongresi.

UKN : Urartskie Kloobraznyne Nadpisi.

ZFE : Zeitschrift für Ethnologie.

GİRİŞ

MÖ 13. yüzyılda Aşşur kaynaklarında ilk defa bahsedilen ve Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasında yaşayan "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, giderek artan Aşşur saldırıları karşısında birleşme gereği duymuşlar ve MÖ 9. yüzyılda bu birleşme gerçekleşmiş böylece Urartu Devleti Ortaya çıkmıştır.

Kuzeyde Aras Vadisinden Güney'de Halep'e, Doğuda Urmiye Gölü'nden Batıda Malatya'ya kadar uzanan bölgede yerleşmiş bulunan Urartu Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı dönemlerde Orta ve Batı Anadolu'ya Frigler hakimdi. Frigler ile Urartu Devleti arasında Geç Hitit Devletleri varlıklarını sürdürmekte idiler. Kızılırmak'ın doğusunda Tabal Ülkesi, bugünkü Malatya'da Urartular'ın batı sınırı üzerinde yer alan krallıklardı. Özellikle Melitene Krallığı ile Urartular uzun süre mücadele etmişler ve bu ülkeden vergi almışlardır.

Güneyde ise Urartular'ın en büyük rakibi olan Aşşur bulunmaktaydı. Tarih sahnesine çıkışlarından itibaren başlayan Aşşur ile mücadeleleri her iki devletin yıkılışına (MÖ 612-609) kadar sürmüştür. Üstünlük zaman zaman Urartular'a, zaman zaman da Aşşurlular'a geçmiştir. Urartu Devleti'nin kuzeyinde ise Kimmerler ile çeşitli küçük kabileler bulunmaktaydı. Güneydoğuda Manna Ülkesi yer almaktaydı. Doğuda ise Parşua ve Media ülkeleri bulunuyordu.

Urartu Ülkesi kolay geçit vermeyen yüksek ve kayalık dağlarla çevrili hayvanların otlamasına uygun yüksek düzlüklerden, platolardan birkaç nehrin meydana getirdiği dar ve derin vadilerden müteşekkildir. Birbirine müdafaası kolay dar geçitler vasıtasıyla bağlanan bu yüksek

arazi savaşta hem savunmaya hem de hücuma uygundur. Urartular Doğu Anadolu'nun bu sert tabiatına uygun bir idare sistemini kurmakta büyük bir başarı sağlamışlardır. Doğu Anadolu sığır, koyun ve at yetiştirilmesine uygun olduğu kadar ziraate de yarayan münbit ovalara ve bilhassa, zengin maden filizlerine de sahiptir. Urartular bölgenin bu üç tabi zenginliğinden en çok istifade eden kavim olmuştur.

Aşşurlular ile sürekli savaş halinde olan Urartu Devleti, bu düşmanlığa karşı güçlü Aşşur Ülkesi'nin kültüründen de etkilenmiş ve başta yazı olmak üzere Aşşur kültürünün birçok öğelerini bünyesinde yoğurmuştur. Urartu ülkesinde Urartu ve Aşşur çiviyazılarının yanısıra az da olsa hiyeroglif yazısının kullanıldığını görüyoruz. Urartu kralları Aşşur kral-larının mübalağalı ünvanlarını, saray teşkilatını ve idari sistemini almışlar, kültür ve cemiyet hayatını Aşşur kültürünün etkisiyle düzenlemişlerdir. Ancak Urartular'ın bıraktıkları metinlerin kuru ve cansız metinler olup, hukuki, dini, iktisadi ve edebi özellikler taşımaması yüzünden Urartu kültürü hakkında fazla bir bilgiye sahip olamıyoruz.

Urartu Devleti Monarşik-Teokratik bir devlet manzarası arzetmekteydi. Devletin başında kral bulunuyordu. Krallık babadan büyük oğula geçiyordu. Ülkede bütün faaliyetler tanrı Haldi adına yapılıyordu. Feodal bir sistemle idare edilen ülke merkezinde kral ve kral soyundan gelen kişiler söz sahibi idi. Taşrada ise merkezden atanan valiler geniş yetkilere sahipti. Ülke çeşitli eyaletlere ayrılmış ve bu eyaletlerin idaresi de valilere verilmişti. Eyalet yöneticilerinin ellerindeki askeri güçle savaşa katıldıklarını, üretim artığını merkezi yönetime verdiklerini, bayındırlık işlerini yürüttüklerini ve dini törenleri yerine getirdiklerini biliyoruz.

Urartu Devleti'nin dini, Anadolu ve komşu devletlerin dinine sıkı

sıkıya bağlıdır. Bu dinde yerli Urartu öğelerinden başka Anadolu, Mezopotamya ve İran öğelerine de sık sık rastlanmaktadır. Urartu dininde Haldı-Teşeba-Şivini üçlüsü kutsanmakta olan tanrıların başında yer almakta ve bunlar içerisinde Haldi ilk sırada bulunmaktaydı. Savaşlar, barışlar, imar faaliyetleri ve tüm girişimler daima Haldi'nin yardımı ile yapılmaktadır. Haldi "Baş Tanrı=Milli Tanrı=Devlet Tanrısı" özelliklerini taşımaktadır.

Bunlardan başka metinlerde daha birçok tanrı adına da rastlanmaktadır. Urartu Devleti'nin emrinde ve denetiminde olan resmi devlet dininin dışında bir de geleneksel halk dini mevcuttu. Devletin temel politikası olarak "Din" unsuruna ne denli önem verildiği, büyük Urartu merkezlerinde ortaya çıkarılan görkemli tapınaklardan, kutsal alanlardan, mezar yapılarından , odak eşyalarından ve küçük sanat eserleri üzerinde tasvirlerden açıkca anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu ikliminin sertliğine rağmen, hele devrin gereği olarak tarım ve ona bağlı işlere Urartu Devleti'nin daha ilk devrinde ve yükseliş çağında halta duraklama ve çöküş zamanlarında büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı tarış iş ve hizmetleri ve ona bağlı veya onun dayandığı teknik işler çok gelişme göstermiştir. Urartular devlet ve halk olarak hayvancılığa da önem vermişlerdir. Urartular'ın iktisadi hayatında el işlerinin ve çağına göre, sanayi çalışmalarının da ciddi bir yeri vardır. Urartu madeni eşyaların arasında bronz mamuller, o zamanın dünyasında tanınmış ve İtalya'daki Etrürya'ya kadar alış verişi yapılıyordu.

Urartular sert dağlık, tepelik ve yamaçlar üzerinde ince hesaplara, ölçülere ve teknik bilgi ve beceriye dayanan kaya, kale, burç mimarisinde bu kaleleri kolay savunma için büyük yarlar ve hendekler açmakta, ona kitabeler çizmekte, taş işleme ve ona şekil vermede, kabartma tasvirler

yapmada zamanın kavimleri olan Aşşurluları, Frigyalıları, ilk Yunan ve İyonları, Med ve Persleri kıskandıracak ve hatta çekindirecek başarılara ulaşmışlardır. Günümüzde hala kullanılan "Şamram Kanalı" dönemin teknik seviyesini ve mimari gücünü en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca suların önüne setler yapmayı başarmış, yüksek yerlerde suni göller ve barajlar tesisi suretiyle şehirlere ve arazilere su sağlamışlardır.

Urartu kral aileleri ve yüksek düzeydeki yöneticileri 140-150 odalı saraylarda yaşarlarken halk aşağı yukarı dikdörtgen şekilli çok küçük evlerde oturmuştur. Evlerin duvarları çamur ve harç kullanarak taşlarla örülmüştür. Bu dikdörtgen planlı evler Anadolu'da MÖ IV. bin yıldan beri görülmektedir. Urartular'ın saray ve ev mimarisinde Hititler'den etkilendiklerini söylemek mümkündür. Urartu Kaya mezarları da oldukça ilgi çekicidir. Yönetici ve önemli kişilerin mezarlarına birçok basamakla inilmekte ve muntazam yapılmış odalardan oluşmaktadır. Halk mezarları ise birkaç basamakla inilen ve kabaca yapılmış odalardan ibarettir.

Hurri dili gibi "Agglütine" yani "bitişken" karakterlerinden dolayı Urartu dili de genel bir deyimle "Asianque" diller grubuna konulmaktadır. Urartu dili daha çok Ural-Altay dil grubu ile benzerlikler göstermektedir.

Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız gibi MÖ 9-6. yy.lar arasında Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasına hakim olan ve yöreye damgasını vurmuş olan Urartular Elazığ yöresinde de yoğun faaliyette bulunmuşlardır.

Araştırmamızda Urartular'ın yöreye hakim olmaları, yörenin o dönemlerde hangi adlarla anıldığı ve yörede günümüze kadar gelebilmiş Urartu yerleşmelerini incelemeye çalıştık. Ancak Urartu dönemini incelerken Urartu öncesi dönemi göz ardı etmek de mümkün değildi. Bu yüzden yöredeki eski çağlardan Urartular dönemine kadar olan gelişmelere de genel hatlarıyla değinmeye çalıştık.

Dört ana bölümden oluşan araştırmamızın ilk bölümünde Elazığ çevresinde gerçekleştirilmiş kazılara ve bu kanıların neticesinde ortaya çıkan kültürlerle birlikte kazıların ışığında yörenin prehistoryasına kısaca değindik. İkinci bölümde ise yazılı devirlere geçişten sonra Elazığ yöresinin siyasi ve kültürel durumunu genel hatlarıyla incelemeye çalıştık. Bu arada yöreye verilen isimler üzerinde kısaca durduk.

Asıl konumuz olan Urartu dönemine ise üçüncü ve dördüncü bölümlerde yer vermeye çalıştık. Üçüncü bölümde Urartular'ın yöredeki siyasi faalıyetleri ve yöreye hakim olabilmek için verdiği mücadelelerden bahsettik. Yine bu bölümde Elazığ çevresine verilen adlar ve adların genel hatlarıyla lokalize edilmesi üzerinde durduk. Son bölümde ise günümüze kadar varlıklarını koruyabilmiş Urartu yerleşmelerinden ve bazı kalıntılardan bahsettik. Bu kalıntıların Urartu ülkesinde bulunan diğer kalıntılarla benzerliklerini ve bunların Urartu'ya has özelliklerini incelemeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. ELAZIĞ ÇEVRESİNDE YAPILAN KAZILAR VE YÖRENİN PREHİSTORYASI

1. ELAZIĞ ÇEVRESİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KAZILAR

a. Ağın ve Kalaycık

Ümit Serdaroğlu başkanlığındaki Ankara Üniversitesi'nden bir kazı heyeti tarafından 1968-1971 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Kalaycık Tepe, Kalecikler ve Kilise yazısı adlı üç ayrı höyükte gerçekleştirilmiştir.

Kalaycık Tepe Höyüğünde MÖ 1. bin yıla ait yerleşmelerle birlikte MS 10. ve 12. yy. ait yapılar da tesbit edilmiştir. Ayrıca ilk Tunç Çağı'na ait çanak-çömleğe oldukça sık rastlanılmıştır. Burada Roma, Bizans ve İslami karekter taşıyan kap parçaları da sık rastlanan buluntular arasındadır.

Burada tespit edilen nekropol üzerinde yapılan çalışmalarda nekropolün Hellenistik Çağ'a ait olması muhtemeldir.

Yine, burada ele geçirilen bazı çanak-çömlek parçaları renkleri ve profilleri bakımından Toprakkale Urartu kaplarına çok benzemektedir [1].

Kalecik Höyüğü'nde yapılan çalışmalarda son Tunç Çağı, Roma ve bizans yapıları tespit edilmiştir. Yine MÖ 1. bin yılına ve Roma ile Bizans dönemlerine ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur [2].

---

1. Ümit Serdaroğlu, Ağın ve Kalaycık Kazıları 1969, **KP. 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 24. Ağın ve Kalaycık Kazıları 1970, **KP. 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 7-13. Ağın ve Kalaycık Kazıları 1971, **KP. 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 17-18

2. Ümit Serdaroğlu, Ağın ve Kalaycık Kazıları 1969, **KP. 1969 Çalışmaları**, Ankara,

Kilise Yazısı Höyüğü'nde elde edilen buluntular göstermiştir ki, bu yerleşim yeri sadece MS 1. ve 3. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. MS. 4. yüzyıldan sonra özellikle Bizans Çağı'nda bir yerleşme görmediği tespit edilmiştir [3].

b. Aşvan Kazıları

1968-1973 yılları arasında İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden David H. French başkanlığındaki bir ekip tarafından 4 ayrı yerde gerçekleştirilmiştir. Aşvan Kale'de, Stephen Mitchell; Çayboyu'nda, Steve Diamant ve Behin Aksoy; Taşkun Kale'de, Antony Mc Micoll ve Taşkun Mevkii'nde, Svend Helms kazı ekiplerine başkanlık yapmışlardır.

Avşan Kale'de MÖ 1. bine ait yapılar ile birlikte Hellenistik, Son Roma ve Ortaçağ'a ait birçok buluntular elde edilmiştir. Bol miktarda Selçuklu, Moğol, Bizans, Ermeni, Memluk ve Eyyubilere ait sikkeler bulunmuştur.

Çayboyu'nda yüzeyden yontma taş aletleri toplanmıştır. Bu höyük 4. binin tümü ve belki de 5. binin bir kısmında iskân görmüştür.

Taşkun Kale'de genel olarak İlk Tunç Çağı, Klasik Çağ ve Ortaçağ'a ait buluntular elde edilmiştir. Ancak buluntular ekseriye Ortaçağ'a aittirler. Moğollar dönemine ait birçok sikke ile Süryanice yazılmış iki yazıt parçası da buluntular arasındadır.

Taşkun Mevkii'nde yerleşmelerin başlangıcı MÖ 4. binin sonu ile 3. binin başlarıdır [4].

1971, s. 25. **KP. 1970 Çalışmaları**, s. 15-23. **KP. 1971 Çalışmaları**, s. 13-17.

3. Ümit Serdaroğlu, Ağın ve Kalaycık Kazıları 1969, **KP. 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 25-26. **KP. 1970 Çalışmaları**, s. 14-15.

4. David H. French, 1968 Aşvan Kazısı Ön Raporu, **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, 1970, s. 53-60. Aşvan Kazısı 1969, **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 31-

c. Değirmentepe Kazısı

Refik Duru başkanlığındaki İstanbul Üniversitesi'nden bir kazı heyeti tarafından 1973 yılında gerçekleştirilmiştir. Kalkolitik Çağ'da başlayan yerleşme MÖ III. bin yılın sonlarına kadar devam etmiştir. Küçük bir köy yerleşmesi niteliğinde olan Değirmentepe'de İlk Tunç ve Demir Çağı'na ait buluntular da ele geçirilmiştir.

İlk Tunç Çağı'nda Değirmentepe, Altınova Bölgesi içinde önemsiz, küçük bir köy yerleşmesi olmasına karşın, Demir Çağı'nın ilk yarısında önemli bir yerleşme durumunda görünmektedir [5].

d. Fatmalı-Kalecik Kazısı

Robert Whallon Jr. ve Henry T. Wright başkanlıklarındaki Michingan Üniversitesi'nden bir kazı ekibi tarafından 1968 yılında gerçekleştirilmiştir. Yapılan sondaj neticesinde burada Obsidiyen ve çakmak taşından yapılmış yontma taş aletler ve işlenmiş taş aletler bulunmuştur. Erken devir yerleşmesi ve geç devir yerleşmesi olarak iki ayrı yerleşme ortaya çıkarılmıştır [6].

---

38. **KP 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1972, s. 45-64. **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 25-58. **KP 1972 Çalışmaları**, Ankara, 1976, s. 13-24. **KP 1973 Çalışmaları**, Ankara, 1979, s. 1-12.

David H. French, Aşvan Excovations 1968, **TAD** XVII/I, Ankara, 1969, s. 71-73.

David H. French, **AS**, XX, Ankara, 1970, s. 3. **AS**, XXI, Ankara, 1971, s. 6-8. **AS**, XXII, Ankara, 1972, s. 14-15. **AS**, XXIII, Ankara, 1973, s. 159-180.

5. Refik Duru, **Keban Projesi Değirmentepe Kazısı**, Ankara, 1979.

6. Robert Whallon jr-Henry T. Wright, 1968 Yılı Fatmalı-Kalecik Kazısı Ön Raporu, **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, 1970, s. 61-71.

e. Han İbrahim Şah Kazısı

Ankara Üniversitesi'nden Hayri Ertem başkanlığındaki iki ekip tarafından 1970-1971 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Kazılar neticesinde Kalkolitik Çağ'dan itibaren yörede yerleşildiği ortaya çıkmıştır. Buradaki kültürlerin bölgedeki yakın höyüklerden bilhassa Pulur ve Kalaycık Tepe'de ele geçen kültür katlarıyla paralellik gösterdiği ve özellikle alt tabakalardaki kültürlerin zengin karekterde oldukları, İlk Tunç Çağı'ndan sonra çok uzun bir süre höyüğün iskân edilmediği anlaşılmaktadır.

Burada ele geçirilen iki adet damga mühür önemli buluntular arasındadır [7].

f. Habibuşağı Kazısı

Ankara Üniversitesi'nden Baki Öğün başkanlığındaki ekip tarafından 1983 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Urartu Krallığı'nın yöredeki en önemli merkezleri olan Habibuşağı'nda yapılan kazılarda Erken ve Orta Demir Çağları'na ait buluntular elde edilmiştir. Ayrıca kalelerin kuzeydoğusunda bir nekropol keşfedilmiştir. Bu nekropol üzerinde ise aynı üniversiteden Cengiz Işık çalışmalar yapmıştır [8].

---

7. Hayri Ertem, Han İbrahim Şah Kazısı, 1970, **KP 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1972, s. 63-74. **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 59-70.

8. Baki Öğün, "Habibuşağı Kazısı 1982", **V. KST**, İstanbul, 1983, s. 237-238. Cengiz Işık, "Habibuşağı Nekropolü", **Belleten**, 200, Ankara, 1987, s. 550 vd.

g. Haraba (Şimşat) Kazısı

Ankara Üniversitesi'nden Baki Öğün başkanlığındaki ekip tarafından 1969, 1970 ve 1973 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Burada yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılan kalenin Urartu özellikleri taşıdığı gözlenmiştir. Ayrıca Urartu çanak-çömleğini andıran buluntularla birlikte bol miktarda Hellenistik Çağ buluntusu elde edilmiştir.

Bu arada Şimşat'ın; Antik yazarlarda Arsamosata veya Armosata adıyla anılan ve Ermenice adı Aşmuşat olan Fırat yakınında bulunduğu bildirilen şehir ile aynı olması üzerinde durulmuştur [9].

h. İmikuşağı Kazısı

Veli Sevin başkanlığındaki İstanbul Üniversitesi'nden bir ekip tarafından 1982-1984 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Kazılar neticesinde Orta Bizans Çağı, Hellenistik Çağ, Geç Demir Çağı, Orta Demir Çağı, Son Tunç Çağı ve Aşşur Ticaret Kolonileri Çağı'nın geç evresine ait kültür katları ortaya çıkarılmıştır.

Ayrıca İlk Tunç Çağı ve Kalkolitik Çağ'a ait çanak-çömlek parçaları bulunmuştur [10].

---

9. Baki Öğün, "Haraba Kazıları 1969", **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1970, s. 40-46. **KP 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1972, s. s. 75-78. **KP 1973 Çalışmaları**, Ankara, 1979, s. 25-32

10. Veli Sevin, "İmikuşağı Kazıları 1982", **V. KST**, İstanbul, 1983, s. 137-142. **VI. KST**, Ankara, 1984, s. 93-102. Veli Sevin-Kemalettin Köroğlu, "İmikuşağı Kazıları 1984", **VII. KST**, Ankara, 1985, s. 163-179

1. Korucutepe Kazısı

Chicago, California ve Amsterdam Üniversitelerinin işbirliği ile Hans G. Gutebock, Maurits van Loon ve Gliorogio Buccellati başkanlığındaki bir heyet tarafından 1968-1970 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

Elazığ çevresinde yapılmış kazıların en önemlilerinden biridir. Ekip anlaşılamayan bir sebepten dolayı 1970 yılında kazıyı yarım bırakmıştır. Daha sonra kazı 1973 yılında Hari Ertem tarafından devam ettirilmiştir.

Korucutepe'de İlk Kalkolitik Çağ, Son Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağ ve Son Tunç Çağ'a ait önemli buluntular elde edilmiştir. Korucutepe'nin en önemli özelliği Hitit dönemine ait çok önemli bir yerleşim yeri olmasıdır. Korucutepe, Hititler döneminde İşuwa diye adlandıralan bölge içinde ve Hitit yerleşim merkezleri arasında Boğazköy (Hattuşa), Alacahöyük, Maşathöyük (Tapigaja), Tarsus (Tarşa) ve Tel-Açana (Alalah)'tan sonra çok sayıda çeşitli küçük buluntularıyla Doğu Anadolu'da bu devri en iyi şekilde temsil eden bir höyüktür.

Korucutepe kazılarında ele geçirilen 15 adet mühür baskısı (bulla) Korucutepe ve Elazığ bölgesinin tarihinin aydınlatılmasında önemli rolü olmuştur [11].

---

[11]. M. Van Loon-Giorgio Buccellati, "Şikago ve Kaliforniya Üniversiteleri 1968 Korucutepe Kazısı Raporu, **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, 1970, s. 89-114. M. Van Loon, "Korucutepe Kazısı 1969", **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 47-69. M. Van Loon-Hans G. Güterbock, "Korucutepe Kazısı 1970" **KP 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1972, s. 79-85. M. Van Loon, "Korucutepe I, Korucutepe II, Korucutepe III, Amsterdam, 1975-1978-1980, "Korucutepe" **JNES** 32, 1973, s. 357 vd.. M. Von Loon-Giorgio Duccelloti, "The 1968 Excavation at Korucutepe Near Elazığ", **TAD** XVII/I. H.G. Güterbock, "Hittite Hieroqliphic Seal Impressions From Korucutepe", **JNES** 32, 1973, s. 142 vd.. Hayri Ertem, "Korucutepe Kazısı 1973", **KP 1973 Çalışmaları**, Ankara, 1979, s. 33-42. Hayri Ertem, Korucutepe Kazısı, 1974-1975, **KP 1974**

i. Körtepe Kazısı

Harald Hauptmann başkanlığındaki Heidelberg Üniversitesi'nden bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. 1972-1973 yıllarında gerçekleştirilen kazılarda İlk Kalkolitik Çağ'dan İlk Demir Çağı'na dek kesintisiz bir iskânın olduğu ortaya çıkarılmıştır [12].

j. Norşuntepe Kazısı

Yine Harald Hauptmann başkanlığındaki bir ekip tarafından 1968-1975 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

Elazığ yöresinde gerçekleştirilen en kapsamlı kazılardan biridir. Kazılar neticesinde burada Kalkolik, İlk Tunç, Orta Tunç, Son Tunç çağları ile İlk ve Orta Demir Çağı'na ait tabakalar tespit edilmiştir.

Norşuntepe yöredeki önemli Hitit ve daha sonra da Urartu yerleşmesidir. İleride de bahsedileceğimiz gibi yöredeki Urartular'a ait en önemli yerleşmesidir. Buradaki Orta Demir Çağı'na ait yapılar tipik Urartu yapılarıdır. Yine Urartu çanak-çömleğinin tipik örnekleri de ele geçirilmiştir [13].

Çalışmaları, Ankara, 1982, s. 1-14.

[12]. Harald Hauptmann, "Körtepe Kazıları 1972", **KP 1972 Çalışmaları**, Ankara, 1976, s. 25-40.

[13]. Harald Hauptmann, "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu", **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, 1970, s. 103-130. "Norşuntepe Kazısı 1969", **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 71-90. **KP 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1972, s. 87-118. **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 71-102. **KP 1972 Çalışmaları**, Ankara, 1976, s. 41-100. **KP 1973 Çalışmaları**, Ankara, 1979, s. 43-78. H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları 1974", **KP 1974-1975 Çalışmaları**, Ankara, 1982, s. 15-70. H. Hauptmann, "Norşun-Tepe Historiche Geográphie und Ergebrisse der Grabungen 1968-69" **İM**19/20 Berlin 1969-1970, s. 21-78. "Die Grabungen auf dem Norşun-

Kazılarda Luvi hiyerogrifli mühür ve mühür baskıları da ele geçirilmiştir.

k. Pağnik Öreni Kazısı

İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından Richard P. Harper başkanlığında bir ekip tarafından yürütülmüştür.

Burada Turç Çağı Höyüğü ve Roma Kalesi üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Roma Kalesi'nde yapılan çalışmalar neticesinde Latince bir yazıtın alt kısmı ile Grekçe bir yazıt bulunmuştur. Ayrıca Neron'un bir gümüş sikkesi ile 2. ve 4. yy.lara ait sikkeler bulunmuştur. Yine Antonius Pius'a ait sikkelerde buluntular arasındadır [14].

l. Şemsiyetepe Kazısı

İstanbul Üniversitesi'nden Muhibbe Darga başkanlığındaki kazılar 1978-1989 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

Kazılar neticesinde İlk Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Orta Demir Çağı ve Geç Demir Çağı'na ait mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Ayrıca Roma

---

Tepe 1973" **TAD** XXIII/1, Ankara, 1976, s. 65-86. "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmelerin Gelişimi", **VII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.I, Ankara, 1979, s. 55-63. Marcus Wafler, "Norşuntepe Luvi Hiyerogrifli Mühürler ve Mühür Baskıları", **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 83-84. Sevil Gülçur, **Die Chalcolithische Keramik von Norşuntepe** (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1988.

14. Richard P. Harper, Pağnik Öreni Kazısı 1969, **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 92-98. **KP 1970 Kazıları**, Ankara, 1972, s. 119-125. **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 103-108.

dönemine ait bir kule de tespit edilmiştir. Yine bu dönemlere ait çanak-çömlek parçaları buluntular arasındadır.

Bunlarla birlikte Urartu yerleşim merkezlerinde rastlanan Demir Çağı çanak parçaları elde edilmiştir [15].

m. Tepecik Kazısı

İstanbul Üniversitesi'nden Ufuk Esin başkanlığındaki kazı heyeti tarafından 1968-1973 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

MS. 5. bin yılından itibaren Tepecik'in iskân edildiği anlaşılmıştır. Demir Çağı'ndan itibaren (MÖ. 1. bin yılın ilk yarısı) Eski Tunç Çağı başlarına kadar (MÖ. 4. bin yılın sonu) Tepecik'te yerleşmelerin birbirini takip ettiği anlaşılmıştır.

Eski Tunç Çağı'nda Khirbet-Kerak malları ve yerli boya bezekli çanak-çömleğin belirli merkezlerinden biri olarak ortaya çıkan Tepecik'in Kuzey Suriye, Mezopotamya, Güney Anadolu-Amuk ve Kilikya Ovaları- ile kültür alışverişi yönünden daha yakın ilişkiler olduğu izlenimi uyanmaktadır. Bununla birlikte şimdilik az bir oranda da olsa Orta Anadolu'nun büyük Hitit merkezleri ile ilişki görülmektedir.

Tepecik Höyüğü'nün MÖ. 2. bin yılda "Isuwa" ülkesinin ufak bir kenti olduğu anlaşılmıştır. Neolitik ve Kalkolitik dönemle birlikte Eski Tunç, Orta Tunç ve Son Tunç Çağları'na ait yerleşmeler tespit edilmiştir.

Tepecik Höyüğü'nde son yerleşme tarih devirlerine aittir. Orta Çağ'dan önce uzun süre yerleşme olmamıştır. MÖ. 1. bin yılın birinci

---

[15]. Muhibbe Darga, "Şemsiyetepe Kurtarma Kazıları 1982 Çalışmaları", **V. KST**, İstanbul, 1983, s. 91-96. **VIII. KST**, Ankara, 1985, s. 119-182. **X. KST I**, Ankara, 1988, s.181-199

yarısından itibaren Orta ve Eski Demir Çağı, İkinci bin yılda Son ve Orta Tunç Çağları'na ait yerleşmeler birbirini takip etmektedir [16].

n. Tülintepe Kazısı

Ufuk Esin ve Güven Arsebük'ün başkanlıklarında 1971-1973 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Tülintepe'de genel olarak İlk Kalkolitik Çağ, Son Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı kültür tabakaları tespit edilmiştir. Ayrıca Orta ve Son Tunç Çağları, MÖ. I. bin ve Osmanlı dönemine ait buluntular da elde edilmiştir.

Ele geçen küçük buluntular Tülintepe'nin Kalkolitik Çağ boyunca Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye kültürlerinin etkisinde kaldığını gösterir. Büyük bir ihtimalle de Halaf ve Ubeyd kültürlerinin kuzeyde yayılım alanlarının sınırını teşkil ettiği söylenebilir [17].

---

16. Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Ön Raporu", **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, 1970, s. 147-172. U. Esin, "Tepecik Kazısı 1969", **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 107-131. **KP 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1972, s. 139-158. **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 109-136. **KP 1972 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 101-118. **KP 1973 Çalışmaları**, Ankara, 1979, s. 79-94. U. Esin, "O.D.T.Ü. Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları", **VII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1972, s. 38-52. U. Esin, "İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)", **TAD** XX-2, Ankara, 1974, s. 39-62.

17. Ufuk Esin-Güven Arsebük, "Tülintepe Kazısı 1971", **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 143-160. **KP 1972 Çalışmaları**, Ankara, 1976, s. 119-174. **KP 1973 Çalışmaları**, Ankara, 1979, s. 115-126. U. Esin-G. Arsebük, "Tülintepe Kazısı 1971", **TAD** XX/2, Ankara, 1974, s. 63-78. U. Esin, "Tepecik ve Tülintepe Kazıları", **VIII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1979, s. 65-76.

o. Pulur ve Yeniköy Kazıları (Çemişgezek)

Her iki Höyük de H. Zübeyir Koşay başkanlığında bir ekip tarafından kazılmıştır. Pulur da en eski yerleşmelerin Son Neolitik Dönem'e kadar uzandığı ortaya çıkarılmıştır. Buradaki kazılarda ele geçen kutsal ocak en önemli buluntular arasındadır.

Yeniköy Höyüğü'nde ise İlk Tunç Çağı, Roma ve Bizans dönemlerine ait kalıntılar mevcuttur [18].

II. YÖRENİN PREHİSTORYASI

Bu bölgede yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde yörenin Eski Taş Devirlerinden beri tanınmış ve iskân edilmiş olduğu ortaya çıkarılmıştır. Keban Baraj Gölü'nün geniş sınırları içindeki gözelerin bolluğu, ormanların ve kaya sığınaklarının varlığı, kara ve su hayvanlarının bolluğu bu bölgedeki yerleşmelerin gelişmesine sebep olmuştur [19].

Bilindiği gibi Taş Devri insanları kaynakların başında bulunan inlerde oturmuşlar, yüksek düzlüklerde dolaşmışlardır. Bu durum Alt Paleolitik için geçerlidir. Orta Paleolitik'te vadi boylarına ve ovalara inmeye başlamışlardır. Üst Paleolitik'te ise günümüzün göl ve deniz kıyılarına inebilmişlerdir [20].

Elazığ çevresinde yapılan araştırmalarda yapılan araştırmalarda

---

18. H. Zübeyir Koşay, **Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970**, Ankara, 1976. H. Zübeyir Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı 1972", **KP 1972 Çalışması**, Ankara, 1976, s. 175-194.

19. İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları", **Atatürk Konferansları 1970**, Ankara, 1971, s. 128.

20. İ. Kılıç Kökten, a.g.m., s. 131.

tabii mağaralarda ise kayaaltı sığınaklarında Orta ve Üst Paleolitik döneme ait taş aletler bulunmuştur. Yörede Prehistorik çağlarda ilgili 4 açık atölye tesbip edilmiş ve bu atölyelerde Alt, Orta Paleolitik el baltaları çeşitli formlarda yonga aletler ve çekiçler toplanmıştır [21].

Neolitik Dönem'de insanlar hayat şartlarının etkisiyle elverişli düzlüklerde yerleşme kurmuşlardır. Jeologlara göre Altınova'nın bir kısmı daha önceleri Pleistosen bir göl ile kaplıydı.Bugünkü Altınova'daki yerleşmelerin bu gölün kurumasından sonra gelişmiş olmaları muhtemeldir [22].

Yörede yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde Kovancılar yakınındaki Çınaz Höyük'te [23], Pular'da, Tepecik'te ve Çayboyu'ndaki kazılarda yontma taş aletleri ele geçirilmiştir. Ayrıca Geç Neolitik Dönem'e ait buluntular elde edilmiştir.

Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede nüfus hızlı artmış ve buna paralel olarak da üretim yaygınlaşmıştır.

Kalkolitik Çağ'a ait yerleşmelerde görülen basit taş temelli kerpiç duvarlı düz damlı evlerden ve mezarlardan elde edilen zengin buluntulardan yöreye özgü bir kültürün varlığı ortaya çıkarılmıştır.

Bu dönemde Altınova'nın bir yandan Anadolu, diğer yandan Kuzey Mezopotamya, Suriye, Kafkasya ve İran ile ilişkide olduğu bu yörede yapılan kazılarda ele geçen buluntulardan anlaşılmıştır. Bingöl dağlarından elde edilen obsidiyenin pazarlanmasından dolayı bu ticaret yolları, tarih öncesi çağlardan beri kullanılmıştır. Bu yüzden Elazığ çevresi Çağlar boyunca Anadolu ile diğer Yakındoğu ülkeleri arasındaki

---

21. İ. Kılıç Kökten, a.g.m., s. 125

22. Ufuk Esin, "Tepecik ve Tülintepe Kazıları", **VIII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1979, s. 65-76.

23. Hasan Bahar, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987", **VI. AST**, Ankara, 1988, s. 501-502.

kültür alışverişinin merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Öyle ki Son Kalkolitik dönemde Tepecik Höyüğü Mezopotamya'daki Klasik-Uruk kültürünün bütün özelliklerini taşır. Bundan dolayı burası Uruk ticaret kolonilerinin Anadolu'daki bir merkezi durumundadır [24].

Ayrıca Tülintepe, Nurşuntepe, Korucutepe, Çayboyu ve Körtepe'de Halaf Kültürü'nün izlerini görmek mümkündür.

Kalkolitik Çağ'ın sonlarından itibaren bu devrin sakin köy yaşantısı, yerini giderek bir merkezileşmeye, bir şehirleşme olgusuna bırakmaktadır. Buna paralel olarak da dış dünyaya da açılmaya başlamıştır. Altınova'daki İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin sayılarının Kalkolitik'ten beri devamlı artması ve büyümeleri nüfusun artışının göstergesidir. Bu nüfus artışı için lüzumlu olan tabii şartlar, yani yeterince yağış ve bunun sonucu olarak nehir kaynaklarından ilave su ihtiyacının karşılanması verimli toprak, zengin ormanlar ve otlaklar bu bölgede mevcuttur. Fakat nüfusun çabuk çoğalması bu kez de ormanların azalması sonucunu doğurmuş ve bu suretle tarla ve otlaklar genişlerken ev hayvanlarının sayısı da azalmıştır [25].

İlk Tunç Çağı'nda Altınova'da önemli yerleşim merkezlerinin çevrdesinde sur duvarlarına rastlanması bu çağın en azından yöresel bir kargaşaya düştükleri ve insanların kendilerin bir tehlike ile karşı karşıya hissettikleri kanısını vermektedir. İlk Tunç Çağı'nda yöredeki bütün yerleşim merkezleri içinde özellikle dikkati çeken artan nüfus, fazlalaşan üretim, gelişen ekonomi ve giderek yoğunlaşan dış ilişkiler kuşkusuz birtakım idari ve siyasi sorunların ortaya çıkmasına veya daha önceden de

---

[24]. Ufuk Esin, a.g.m., s. 67

[25]. Harald Hauptmann, "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağ'ın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi", **VIII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1979, s. 63.

mevcut olan bazı problemlerin büsbütün belirginleşmesine neden olmuştur[26].

Bu dönemin başlangıcında Altınova'da yaklaşık olarak 10 büyük köy niteliğinde yerleşme tespit edilmiştir. Daima artan yerleşme sıklığı nedeniyle, İlk Tunç Çağı ortasından itibaren Korucutepe, Tepecik, Norşuntepe, Tülintepe ve Kônktepe'de diğer küçük köy niteliğindeki yerleri kontrol eden küçük konaklar gelişmiştir. Bu dönemde nüfusun artması ve dolayısıyla toprağın yoğun bir şekilde işletilmesi ihtilaflara yol açmıştır. Her halükarda İlk Tunç Çağı'nın son evresinde Norşuntepe'de MÖ. 2200 yıllarında konaklar gelişirken, mütevazi binaların bulunduğu civar yerler gittikçe öneminden kaybetmiştir. Hakim olan merkez ve buna bağlı çevresindeki küçük yerleşmeler yalnız Yukarı Fırat havzasında değil, Anadolu'nun büyük bir kısmı için de karekteristik bir özelliktir [27]. Yerleşme yerlerinin bu özelliklerine dayanılarak Altınova'da İlk Tunç Çağı'ndan ıtibaren birtakım imtiyazlı zümrelerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, azınlığın şu veya bu şekilde giderek kuvvet kazanması bir elit zümrenin oluşması ve bu grubun toplum üzerinde belirli bir hakimiyet kurması sebebiyle sosyal tabakalaşmanın meydana gelmesi olarak değerlendirilebilir [28].

Bu çağın son evresine ait olan Norşuntepe'deki saray [29], bölgenin

---

26. Güven Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", **IX. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1986, s. 69

27. Harald Hauptmann, "Nurşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi", **VIII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, 1979, s. 63.

28. Güven Arsebük, "Altınova'da Sosyal Tabakalanma Sorunu", **IX. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, 1986, s. 69.

29. Rudolf Naumann, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Ankara, 1991, s. 403. H. Hauptmann "Norşüntepe Historiche Geographie", **İM** 19/20, 1969/70, s. 69

mimari zenginliğine tanıklık eder. İyi korunmuş başka kalıntılar özellikle Tepecik'te, Yeniköy Höyüğü'nde ve Pulur'da bulunmuştur. Bu yerleşmelerde ayrıca insan yüzü tasvirlerini yansıtan kutsal ocaklar ortaya çıkarılmıştır. Değirmentepe, Taşkun mevkii, Pağnik ve Kalaycık yerleşmelerinde de çağın sanatını yansıtan boya bezekli kabartmalı çanak-çömlekler, pişmiş topraktan, taştan ve kemikten aletler ele geçirilmiştir.

Kazılardan başka ayrıca yapılan yüzey araştırmalarında Elazığ Çevresindeki birçok höyükten İlk Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek bulunmuştur [30].

---

[30]. Hasan Bahar, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987", **VI. AST**, Ankara, 1988, s. 503-505

İKİNCİ BÖLÜM

I. YAZILI DÖNEME GEÇİŞ VE ELAZIĞ

1. HİTİTLER DÖNEMİ

Elazığ ve civarı yazılı kaynaklarında, Hitit ve Hitit öncesi dönemde "İşuwa Ülkesi" olarak tanımlanmaktadır. İşuwa'nın çekirdek bölgesi "Elazığ Ovası" olmakla birlikte, kuzeyde Murat Nehri'nden güneyde Dicle'ye kadar uzanan bölge olarak ifade edilirse de [1] bu sınırın Kuzey Mezopotamya ovalarına dek uzandığı sanılmaktadır. Batı'da ise Fırat Nehri ile sınırlıydı [2].

İsuwa bölgesi coğrafi konumu itibariyle oldukça önemli bir yerde bulunduğu söylenebilir. Özellikle MÖ. 2. bin güç dengesi altında İsuwa, merkezi Anadolu ve mezopotamya arasında bir geçiş ülkesidir. Sivas ve Malatya arasında Toroslar'ın güneydoğusundaki açıklıklardan ve Fırat'ın aşağılarına doğru ise Asur ve Babil'e bağlanır [3]. Yani Işuwa Aşşur-Kuzey Suriye-Orta Anadolu üçgeninin (Aşşur-Hurri Mitanni-Hitit) birbirine bağlantılı yeri durumunda bulunuyordu.

---

1. H. Klengel, "İşuwa", **RIA** V, New York 1976, s. 214. Kurt Bittel, **Die Hethiter**, Munchen, 1970, s. 349. G.F. Monte-J. Tischler, **Die Orts und Gewassernamed der Hethitischen Texte I.**, Wiesbaden, 1978, s. 155. J. Garstang-O.R. Gurney, **Geography of the Hittite Empire** London, 1959, s. 40.

2. H. Klengel, "Die Hethiter und Isuwa", **OA VII.**, Roma 1968, s. 63. Ayrıca bkz. A. Götze, "Kızzuwatna and the Problem of Hittite Geography", **Yale Oriental Series 22**, New Haven, 1940, s. 40.

3. H. Klengel, "Die Hethiter und İsuwa", **OA** VII., 1968, s. 63.

İsuwa kayıtlarda "krallık" olarak zikredilmektedir. Mitanni ile Hitit arasındaki son derece nazik bir konumda bulunan bu krallık iki komşu ülkenin nüfuzundan korunabilmek için çeşitli politik manevralar yapmakla beraber gerektiğinde bunlarla savaşmaktan da çekinmemiştir [4].

Güneydoğu istikametindeki Hitit yayılması üzerinde önemli bir konuma sahiptir. Diğer yandan da Hurri-Mitanni Devleti'nin de Yukarı Mezopotamya'daki takviyesi durumundaydı. Bu açıdan önemli bir konumda bulunmakla birlikte Hitit-Asur ilişkilerinde ise ikinci planda yer almaktaydı [5].

İşuwa için en eski belgeler 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Hitit kralı Tuthalya II dönemine kadar). Hitit kayıtlarında ilk defa bu kralın İşuwa'ya karşı zaferinden sözedilmektedir [6].

İşuwa hakkında kesin tarihlenebilen bilgiler ise Şuppiluliuma I.'in babası Tuthalya III.'den gelmektedir. Bu kral döneminde Hitit ülkesine düşman ülkeler arasındüa gösterilen İşuwa'nın Hitit ülkesinin çekirdek bölgesine kadar ilerlediğini görüyoruz. Mitanni kralı Tuşratta'nın da kışkırtmaları ile İşuwa ülkesinin bu şekilde hareket ettiğini görüyoruz [7].

Bu durum Şuppiluliuma I.'e ait kayıtlarda da belirtilmekte ve şöyle ifade edilmektedir. "Babamın hükümdarlığı zamanında İşuwa memleketi isyan etti. İşuwa ülkesi insanları Hatti Ülkesi'ne geçtiler ..." [8]. Yine aynı metine göre İşuwa'nın bu isyanına başka memleketlerin de katıldığı zikredilmektedir. Bu memleketler Gurtalissa, Arawanna, Zazziça, Kalamasma, Timna, Haliwa, Karna, Turmitta, Hurma, Harana, Tegarama

---

4. Nicholas Adontz, **Historie d'Armenie**, Paris, 1946, s. 41.

5. H. Klengel, "Die Hethiter und Isuwa", **OA** VII., Roma, 1968, s. 63-64.

6. J. Friedrich, "KUB XXIII 11", **AfO** 6, Berlin 1930.

7. Firüzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1987, s. 97-98.

8. E.M. Weidner, "Politische Dokumente aus Kleinasiens", **Boğazköi-Studien 8**, Leipzig 1929, s. 3.

memleketlerinin yarısı, Tepurzia, Hanga ve Armatana'dır. Bu memleketler genellikle Fırat ile Gürün (Tegarama) arasında bulunuyordu. Tuthalya isyanı bastırmayı denemiş ancak bu kavimler oturdukları yerleri terkederek Fırat'ın doğu kısmına geçmiş ve İşuwa memleketine sığınmışlardır [9].

Şuppiluliuma I. dönemi İşuwa-Hatti ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasıdır. Şuppiluliuma tahta geçtikten sonra İşuwa üzerinden Kuzey Suriye'ye seferber düzenlenmiştir [10]. Tabii Kuzey Suriye üzerinde sefer düzenlemeden önce İşuwa Ülkesi'ni ve sonra da Mitanni tehlikesini bertaraf etmesi gerekiyordu.

Şuppiluliua Kuzey Suriye üzerindeki atalarının hakkını alabilmek için Mitanni Devleti'ne karşı iki defa savaşmış, bunların ilkinde muhtemelen yenilmiştir. Fakat bir sene sonra, İşuwa'ya tekrar hücum etmiş ve bu memleketi zaptettikten sonra Mitanni Devleti üzerine yürüyerek Mitanni Kralı Tuşratta'yı mağlup edilmiştir [11]. Böylelikle İşuwa Ülkesi ikinci defa Hitit'e tabi olmak zorunda kalmıştır.

Şuppiluliuma olayı anlatılırken İşuwa Ülkesi'ne ulaşıp burayı fethettiği ve yukarıda zikredildiği gibi buraya sığınan tekrar geri getirdiğini, İşuwa Ülkesi'ni de tahrip ettiğini belirtmektedir [12].

Şuppiluliuma Kizzuwatnalı Şunaşura ve Nuhaşşe memleketi kralı Tette ile olan anlaşmalarında bunları detaylı bir şekilde anlatmaktadır [13].

---

9. Nicholas Adontz, **Historie d'Armenie**, Paris 1946, s. 41-42.

10. Bkz. Firüzan Kınal, "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri", **Belleten**, 41, Ankara, 1947, s. 1-14.

11. Firüzan Kınal, "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", **Atatürk Konferansları 1970**, Ankara, 1971, s. 10.

12. Friedrich, KUB, XL 8 **AfO** 6, Berlin 1930.

13. Friedrich, KUB VIII I., A. Kammenhuber" Keilscrifttexte aus Boğazköy (KBo)" I. IV.

Böylece İşuwa Şuppiluliuma I.'in Mitanni Suriye seferi sonunda kesin olarak Hitit hakimiyeti altına girmiş ve Hitit devletinin bir parçası haline gelmiştir [14]. Ayrıca seferler sonucunda İşuwa'nın yerli halkı da sürgüne tabi tutulmuştur [15].

Fırat Bölgesi'ne Aşşurlular'ın girmesiyle beraber İşuwa yeniden önemli bir sınır bölgesi durumuna gelmiştir. Hattuşili III. ve Tuthalya IV. dönemlerinde Hitit'e kuvvetli bir bağlılık sözkonusudur. Bu döneme ait metinlerde İşuwa krallarından sık sık sözedilmektedir [16]. Nitekim İşuwa kralının oğlu ile Hitit sarayından bir prenses (Kilushepa = Kiluxepa) arasındaki evlilikten ve bir İşuwa kralının babasının "Baş Kartabbu" (Arabacı) olduğunu ve Hattuşa'da yaşadığını öğreniyoruz [17]. İşuwa ile Hatti arasında vukubulduğu kaydedilen soğukluk Tuthalya IV.'ün hükümdarlığının son yıllarında olmalıdır [18].

Bir mektuptan elde edilen bilgilere göre İşuva Kralına karşı bir komplonun düzenlendiği anlaşılmaktadır [19]. İşuwa kralına karşı düzenlenen bu komploda mehtemelen İşuwa dışında bir yerde olmuştur. Bu yerin Arzawa ülkesi olması kuvvetli ihtimaldir. Mektubun yazarı

Orientalia NS, 39/4, Berlin 1970

14. Hayri Ertem, "Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II., Ankara, 1990, s. 578.

15. H. Klengel, "Die Hethiter und Isuwa", **OA** VII., Roma 1968, s. 66. H. Klengel, **RLA** V., New York 1976, s. 215.

16. Friedrich, **KUB** XV I, Kommenhuber **KBo** XVIII IV.

17. H. Klengel, **RLA V.**, New York 1976, s. 215. Hayri Ertem, a.g.m., s. 578. H. Klengel, "Anatolische Künigtümer Der Hethiterzeit", **X TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1990, s. 575-576.

18. H. Ertem, a.g.m., s. 579. H. Klengel, "İşuwa", **RLA**, s. 215,

19. Friedrich, **KBo** VIII, 23. Ayrıca bkz, H. Klengel, "Die Hethiter und İsuwa", **OA VII.**, Roma 1968, s. 72, No: 29.

tarafından majestenin buraya gelmemesi yalvarırcasına istenmektedir[20].

Keban Baraj Gölü alanındaki Korucutepe kazılarında üzerinde Hitit Hiyeroglifinde yazılmış yazılar bulunan birkaç tane kil mühür damgası bulunmuştur. Bu mühürler üzerinde Şarruma, Arişarruma ve Ehlişarruma isimleri okunmakta ve bu isimler İşuwa kralları olarak geçmektedir. Bahsi geçen isimlerin Hurri kökenli isimler olduğu da tespit edilmiştir [21]. Aynı isimler Hitit kaynaklarında da rastlıyoruz [22]. Ehli-Şarruma bu kayıtlarda Prens olarak zikredilmektedir. Bu prens Halep kralı Halpaziti'nin çağdaşı olup, Tuthalya IV.'ün ilk hükümdarlık yıllarında yaşamıştır [23].

İşuwa bölgesinde yapılan işleri anlatan ve hangi Hitit kralı zamanında yazıldığı kesin olarak bilinmeyen bir metinde de [24] bu bölgede bulunduğu kaydedilen birçok sınır şehri ve dağ adlarıyla karşılaşmaktayız. Metinde özellikle vergiden bahsedilmesi bir sınır şehrinin (Manzana) boşaltılarak diğer bir sınır şehrine (Hinzuta) yerleştirilmesi, bir dağın aşılması ve atlar için yol yapılması ve bu yolun düşmandan gizlenmesi gibi konuların yer alması bu bölgeye verilen önemi ortaya koymaktadır[25]. Aynı metinde İşuwa bölgesinde bulunması muhtemel olan Malitiia, Manzana, Hinzuta, şinuva, Arihuva, Mezzari ve Hatima sınır kentleri ile Lali Dağı ve Beyaz ? Ülke ?'den bahsedilmektedir [26].

---

20. Hayri Ethem, "Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1990, s. 581.

21. H.G. Güterbock, Hittite Hieroglphic Seal İmpressions From Korucutepe", **JNES** 32, 1973, s. 142.

22. Kammenhuber, KBo, IV 10.

23. Hayri Ertem, a.g.m., s. 579. H. Klengel, "Nochmal zu İşuwa", **OA** XV, Roma, 1976, s. 86-87.

24. Hayri Ertem, a.g.m., s. 585.

25. Hayri Ertem, a.g.m., s. 581.

26. Hayri Ertem, a.g.m., s. 585.

Metinde geçen "Hinzuta" adına ileride geniş olarak değineceğiz. Malitiia'nın Malatya'ya eşitliği hemen hemen kesindir. Manzana ise İşuwa ile Malatya arasında bir yerde olmalıdır [27]. Bu isim Malatya'nın güneybatısında bulunan Klasik Dönem'deki "Maisona" adına benzerlik göstermektedir [28].

Yine metindeki Hatima, Arihuua?, Mezzari ve Şinuva sınır kentleri de Hinzuta'ya yakın yerlerde olmalıdır. Belki, Klasik Dadima; Hatima'ya (Bugünkü Tadım; Elazığ'ın 10 km güneyinde), Klasik Arca; Arihuua'ya, Mezzari de; bugünkü Elazığ'ın yerleştiği yerin adını alan Mezre'ye ses benzerliği bakımından uygun düşmektedir. Metindeki La-Li Dağı ile Beyaz? Ülke? 'yi de aynı bölgede aramak gerekir [29].

Bu arada İşuwa hem ülke (^{KUR} İşuwa) hem de şehir ideogramlarıyla (^{URU} İşuwa) gösterilmiştir. Bu da bize İşuwa Ülkesi'nin aynı adı taşıyan bir başkenti olabileceği kanaatini uyandırmaktadır [30].

Hayri Ertem'e göre eğer İşuwa Ülkesi'nin gerçekten aynı adı taşıyan bir başkenti var ise bu kentin Korucutepe olabileceğini ileri sürmektedir[31].

Bu arada şunu da belirtelim ki Hitit kayıtlarında geçen "İşuwa"nın Aşşur kaynaklarında geçen "İsua" [32] ile aynı yeri ifade etmek için

---

27. H. Klengel, "Nochmal zu İşuwa", **OA** XV, Roma, 1976, s. 86.

28. Hayri Ertem, a.g.m., s. 585.

29. Hayri Ertem, a.g.m., s. 587.

30. "İşuwa, kanaatimizce bugünkü Aşvan yer adında yaşamaktadır. Her ne kadar Aşvan böyle önemli bir merkez durumunda değil ise de, aynı ismin burada yaşadığını gösteren bazı deliller mevcuttur. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Aşvan'ın o dönemdeki adı olarak "İşivan"dan bahsedilmektedir. Bu da görüşümüzü destekler mahiyettedir. Bkz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C. 5, İstanbul, 1970, s. 105.

31. Hayri Ertem, a.g.m., s. 587.

32. D. Luckenbill, "Anciert Record of Assyrid and Babylonia I" 604, Chicago 1920.

kullanılmıştır. Yani iki ismin eşitliği sözkonusudur [33].

Hitit kaynaklarında ayrıca İşuwa Bayramları (Şenlikleri)'nden bahsedilmektedir. Bu şenliklerin mahiyeti tam olarak bilinmemekle birlikte dini bir tören olduğu sanılmaktadır [34]. Bu tür törenler genellikle Hattuşa'da düzenlenmesine rağmen, İşuwa'nın şenlikleri bu törenlerden farklı ve tamamen kendine özgüydü. Törenler bazen kralların bazen de mabedlerde rahiplerin idaresinde tertip edilmekteydi [35].

Bu şenliklerden bahseden tabletlerde "İşuwa" adlı bir tanrıdan bahsedilmektedir. Bu tanrı isminin savaşçı karekter taşıyan Hurri tanrısı Hesui ile özdeş oldukları sanılmaktadır [36]. Neticede İşuwa yer adının da tanrı adından kaynaklanmış olması muhtemel görünmektedir.

2. HİTİT SONRASI DÖNEM VE MUŞKİLER

Hitit ve Hitit sonrası dönemlerde Elazığ yöresi için kullanılan bir diğer isim de "Hinzuta"dır. Eski Hitit devrinde MÖ. 1200 yıllarına kadar Hinzuta olarak geçen sınır kentinin adı Aşşur kralı Tiglatpileser I (=Tukulti-apil-Eşarra) (1112-1074) zamanına ait çivi yazılı belgelerde[37] "Enzuta", daha sonraki Aşşur kaynaklarında "Enzite", Urartular'da "Alzini", Klasik Dönem'de "Anzethene" (Anzitene), Ermeniler de Arijit, Anjit, Alzn ve Arzn olarak geçmektedir [38].

---

[33]. J. Garstang-O.R. Gurney, **The Geogrophy of The Hittite Empire**, London 1959, s. 35-40. M. Salvini, **Nairi e Uruatri**, Roma 1967, s. 200 vd.. Melikişvili, **Nairi-Urartu**, Tiflis, 1954, s. 53.

[34]. Ali M. Dinçol, "Ein Hurro-Hethiuches Festritual : (H) İşuwas", **Belleten** 206, 1989, s.3

[35]. Ali M. Dinçol, a.g.m., s. 4.

[36]. Ali M. Dinçol, a.g.m., s. 5 vd.

[37]. E. Weidner, "Die Feldzüge und Bouten Tiglatpilesers I", **AfO** 18, 1957-1958, s. 350.

[38]. N. Adontz, **a.g.e.**, s. 275. Hayri Ertem, "Korucutepe'nin Adı Hakkında", **X. TTK**

Hititler'deki diğer ismi "Alziya" Mitannili Mattivaza anlaşmalarında "Alşe", "Tukulti-Ninurta I dönemi Aşşur yazıtlarında "Alzi" [39] olarak adlandırılır [40].

Alzi İşuwa Ülkesi'nin bir birimi olmalıdır ve muhtemelen İşuwa ülkesi içerisindeki bir şehir adıdır [41].

Salmanassar III. dönemine ait "Kurkh Monolith" kitabesinde geçen "İşua Ülkesi'ndeki Enzite'ye karşı [42] ...." ibaresi bu görüşü desteklemektedir.

Ancak Alzi ve Enzite'nin kesin olarak lokalizasyonu henüz yapılabilmiş değildir. Bu konuda epeyce görüş ileri sürülmüştür. Kinnier Wilson Enzite'nin Elazığ ile Ergani arasındaki bölgeye verilen isim olduğunu ileri sürerken [43] Valkert Hoos da hemen hemen aynı görüştedir[44]. Herzfeld ise daha genel bir tanımlama yaparak Alzi (Enzite)'nin Murat Nehri-Malatya-Gölcük ile Ergani üçgeninin içerisinde olduğunu belirtmiştir [45].

Bu arada Alzi'yi Harput'un doğusundan Hani'ye kadar uzanan bölge olarak geniş bir alanı gösterenler de vardır [46].

Kongreye Sunulan Bildiriler, C. II, Ankara, 1990, s. 585-586. Harry Russell, "Shalmanessers Campign to Urartu in 856 BC and the Historichol Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", **AS** XXXIV 34, 1984, s. 170-201.

39. Fakat aynı dönemde bir defasında "İlzi" olarak geçmektedir.

40. E. Forrer-E. Unger, "Alzi", **RLA** I, Berlin 1928, s. 83. A.T. Olmstead, **History of Assyria**, Chigago 1960, s. 63. Volkert Haas, **Das Reich Urartu**, Konstanz 1986, s. 22 vd.

41. H. Rusell, a.g.m., s. 181

42. Luckenbill, **ARAB I**, 604.

43. Kinnier-Wilson, "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", **IRAQ** 24, 1962, s. 102-103.

44. V. Haas, **Das Reich Urartu**, Konstanz, 1986, s. 22.

45. E. Herzfeld, **The Persian Empire**, Wiesbaden, 1968, s. 117.

46. N. Adontz, **Historie d'Armenie**, Paris, 1946, s. 80.

Hayri Ertem ise Alzi'yi Harput'a Lokalize etmektedir. Enzite adı klasik dönemlerde Anzetene şeklinde kullanılmış ve bu ad milattan sonra da biraz değişikliğe uğrayarak Harput Kalesi için Arap kaynaklarında Hinzit ya da Hısn-ı Ziyad ve Ermenice'de "Handzit" şeklinde kullanılmıştır. Bundan yola çıkılarak Harput topografik konumuyla metinlerde geçen Hinzuta (Enzite, Alzi) en büyük adayı olduğu söylenebilir [47].

Eğer bugün Harput'ta arkeolojik kazılara başlanırsa sadece Hitit İmparatorluk Çağı tabakaları değil Hitit metinlerinde Hinzuta'nın İlim-İlimma, İarimlim gibi kral adları ile Hurriler ve Halpa (=Halep) gibi kentler geçmesinden ötürü Eski Hitit Çağı tabakalarını da bulmak mümkün olacaktır. Dolayısıyla Hinzutalı Ma<ş> huilu da sözünü ettiğimiz bu kentin ünlü bir kişisi olacaktır [48].

Aynı şekilde E. Forrer'e göre de Alzi Harput civarında olmalıdır [49].

Enzite için teklif edilen diğer önemli bir yer ise Mollakendi bucağının güneyinde yer alan "Tilenzit" (Doğankuş) köyüdür[50].Burada Huntington [51] ve sonraları H. Hauptman'ın [52] işaret ettikleri gibi Bizans ve Roma mozaikleri bulunan ve belki de alt tabakalarda muhtemel bir Hitit yerleşmesi bulunan Elazığ yöresinin en büyük höyüyüğü bulunmaktadır[53].

---

47. Hayri Ertem, "Korucutepe'nin Adı Hakkında", **X TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1990, s. 586.

48. Hayri Ertem, a.g.m., s. 586

49. E. Forrer, **Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches**, Leipzig, 1920, s. 30.

50. N. Adontz, **Historie d'Armenie**, Paris, 1946, s. 80. H. Ertem, a.g.m., s. 586.

51. E. Huntington, "Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien un Commagene", **ZfE** 33, 1901, s. 181.

52. H. Hauptman, "Norşuntepe Historiche Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968-69", **İM** 19/20, 1969-1970, s. 28.

53. Höyük hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Beşir Aşan, "Elazığ-Bingöl-Tunceli İlleri Ortaçağ Yüzey Araştırması 1987", **VI. AST**, Ankara, 1986, s. 536.

Coğrafi konum itibariyle Güney Antitoroslar üzerinden gelen "Ergani Geçidi" nin Altonova'ya açılan kısmında bulunmaktadır. Fakat yine de burası Harput'a nazaran topoğrafik bakımdan daha zayıf görünmektedir[54].

Bütün bunlara bakarak ve Aşşur kralı Salmanassar III'ün 3. yıl seferi kayıtlarına [55] dayanarak Alzi'nin; Murat Nehri'nden ve Suhme'den [56] batıda ve Fırat'ın da doğusunda yer aldığı konusunda bir genelleme yapmak mümkündür [57].

Salmanassar III'e ait başka bir yazıtta (Kapı Yazıtı) Alzi Ülkesini Daieni'den de [58] önce vermiştir [59]. Bu nedenle Alzi Daieni ve Suhme'den daha batıda olmalıdır. Salmanassar III'ün "Tigris Tunnel" yazıtında [60] ve "Kurth Monolit"te [61] geçen "Enzite Geçidi" ile "Alzi Geçidi'nin aynı yerler olması gereklidir [62].

Elazığ çevresi Hitit hakimiyetinden sonra, Asurlular'ın önemli hedef noktalarından birisi olduğu görülmektedir. Bu arada Hurri kökenli İşuwa halkının yöredeki üstünlüğü Muşkiler'e kaptırdığı ve Muskiler'in uzun süre burada yerleştikleri görülmektedir. Ancak Hurri kökenli eski halkın Muskiler'in buraya yerleşmesinden sonra durumunu kesin olarak bilemiyoruz.

---

54. H. Ertem, a.g.m., s. 586.

55. Luckenbill, **ARAB I** 104 (Yazıtın ilgili kısmı şöyledir: " .... Enzite'den ayrıldım. Arsani Nehri'ni geçtim. Suhme ülkesi'ne doğru ilerledim.....").

56. Yukarı Fırat bölgesinde yer alır. Genel olarak Palu-Bingöl ve çevresidir. Bkz. M.N. Van Loon, **Urartian Art**, İstanbul, 1966, s. 6

57. Bkz. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir 1984, s. 102-103. Rusell, "Shalmaneser's Campaisn to Urartu", **AS**, XXXIV, 1984, s. 199.

58. Muhtemelen bugünkü Yarto Ovası. Konu için bkz. C.A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", **AS**, XVI, 1966, s. 60.

59. Luckenbill, **ARAB I**, 619.

60. Luckenbill, **ARAB I**, 619.

61. Luckenbill, **ARAB I**, 607.

62. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir, 1984, s. 102-103.

Elazığ Altınova'da Tepecik Narşuntepe, Korucutepe ve ayrıca İmikuşağı kazılarından elde edilen verilere göre Hitit İmparatorluk çağında bölgenin kültürü pekçok yönüyle Hititleşmişti [63]. Ancak MÖ 13. yy dan sonra bölgenin kültüründe büyük ölçüde farklılık gözlenmektedir. En belirgin farklılık 2 bin yılın erken dönemlerinde bölgede o zamana kadar hiç görülmeyen yeni bir seramik türünün yaygın bir biçimde kullanıma girmiş oluşudur. Fırat'ın batı kıyısından uzaklaştıkça giderek azalan Orta Anadolu'ya tümüyle yabancı olan bu seramik türünün Elazığ Bölgesinde yoğun olarak kullanılmış olduğu anlaşılmıştır [64].

Ayrıca bu dönemde yöredeki höyükler gözönüne alınarak nüfusun da artmış olabileceği ileri sürülmektedir. Bu yeni ve öncüsüz gelişim ile muhtemel nüfus artışının nedenleri konusunda ayrıntılı bir değerlendirmeye gidilmiş değildi. Yalnızca C. A. Burney bu yeni kültürün Muşkiler ile ilişkili olabileceğine işaret etmiştir [65]. Çünkü Aşşur Kralı Tiglatpileser I (MÖ 1114-1076) Güneydoğu Toroslar'ın güneyindeki Kadmuhu bölgesinde yaptığı bir savaşta 50 yıldan beri Alzi'de oturan Muşkiler'i yenilgiye uğrattığını söylemektedir [66]. Bu bölgeden de Elazığ çevresinde 2. bin yılın son yüzyılına doğru Muşki adını taşıyan bir halkın oturduğu anlaşılmaktadır. Muşki halkının Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından hemen sonra Alzi ülkesine yerleştikleri görülmektedir [67].

---

63. Veli Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", **Höyük** I, 1988, s. 51-52.

64. Veli Sevin, a.g.m., s. 52. Ayrıca yörenin bu dönem seramiği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Gülsün Umurtak, **Hitit İmparatorluk Çağı'nda İşuwa Ülkesi Çanak-Çömleği Üzerine Bir Araştırma**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1988.

65. C.A. Burney, "Aspects of the Excavations in the Altınova Elazığ", **AS**, XXX, 1980, s. 160.

66. A.K. Grayson, **Assyrian Royal İnscriptions II**, Wiesbaden, 1976, s. 12, Luckenbill, . **ARAB** I, 221.

67. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir 1984, s. 174. Veli Sevin, "Elazığ

Yine aynı belgeden anlaşıldığına göre; Muşkiler Kutmuhi Ülkesi'ni de ele geçirmişler ve Fırat'ın her iki yakasında Aşşur için tehlike arzetmeye başlamışlardır [68].

Bununla birlikte Muşkiler'den bahseden başka Aşşur belgeleri de vardır; Tukuiti Ninurta II Yukarı Dicle üzerinden Muşkiler üzerine sefer yaptığını söylemektedir [69]. Bir diğer yatıtta Aşurnasirpal II 1. saltanat yılında Kutmuhi üzerine yürüdüğünü; Kutmuhi ve Muşki Ülkelerinden vergi aldığını bildirir [70].

Tüm bu metinlere bakarak Muşkiler'in 12. yüzyıldan bu yana Alzi Ülkesi ve çevresinde yerleştiklerini söylemek mümkündür [71].

Görüldüğü gibi hem yazılı hem de arkeolojik belgelerden sözkonusu tarihlerde Elazığ yöresinin, bölgeye yabancı bir halkın göçlerine sahne olduğunu anlamak mümkündür. Bu yabancı halk yazılı belgelerde adından bahsedilen Muşki halkıdır. Fakat bu arada Ege Göçleri'nin ortaya çıkardığı karışıklıklardan faydalanmağa kalkan çöl sakinleri kültür şehirlerine doğru akın etmeye başlamışlardır. Bu acemi kabilelerinin göçleri Ege Göçleri gibi yakıp-yıkıcı olmayıp mütemadi bir sızırtı şeklinde gerçekleşmiştir. Asırlarca süren bu göçler neticesinde Aramiler'den bir kabilenin de Elazığ ve çevresine göç ettikleri bilinmektedir [72].

MÖ II bin yılın son yüzyılına doğru Elazığ yöresinde kültür değişimi ve nüfus artışlarına neden olan gelişmeler bölgeye yapılan göçlerle

---

Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", **Höyük** I, 1988, s. 54.

68. Altan Çilingiroğlu, **a.g.e.**, s. 174.

69. Luckenbill, **ARAB I**, 413.

70. Luckenbill, **ARAB I**, 442.

71. M.J. Mellink, "Mita, Mushki and Phygians", **An. Ar. Bossert'e Armağan**, İstanbul, 1974, s. 319.

72. Füruzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1987, s. 233.

açıklanacak olursa bu, akla hemen yeni göçmenlerin (Muskiler'in) nereden gelmiş olduğu sorunusunu da beraberinde getirecektir. Ancak bu sorunun çözümüne yarayacak fazlaca bir bilgiye sahip olduğumuz da söylenemez[73].

MÖ 8. yy'ın ikinci yarısına ilişkin Aşşur yazılı belgelerinde karşımıza çıkan "Muşkulu Mita" 'nın Phryg kralı Midas ile eşitliği görüşünden yola çıkılarak Elazığ yöresinde yerleşen bu halkın MÖ 1200 yıllarındaki büyük göçler sırasında, tüm öteki Thrak kabileleri gibi, boğazlar üzerinden Anadolu'ya girip, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya değin uzanmış olabilecekleri iddiası şimdilik fazlaca sağlıklı görünmemektedir [74]. Çünkü Erken Demir Çağı'nda Elazığ yöresinde yoğun olarak beliren yeni seramik geleneğinin batı dünyası ile hiçbir ilişkisi olmadığı kesindir. Bu türde seramiğe daha çok Transkafkasya, Erzurum çevresi, Urmiye Gölü'nün batı kıyıları ve Adıyaman yöresidir. Ancak en yaygın olarak bulunduğu yer yine Elazığ ve çevresidir [75].

Bu verilerden yola çıkılarak 2. bin yılın yüzyılları içinde bir yandan büyük çaplı olarak Kuzeybatı İran, öte yandan da, daha küçük çaplı olmak üzere Doğu Anadolu'yu etkisi altına alan Hint Avrupa kökenli bir göç hareketinin varlığı kabul edilebilir. İşte Aşşur kralı Tiglatpileser I'in MÖ 12. yüzyılın ortalarından beri Alzi'de oturduklarını bildirdiği Muşkiler'in de Elazığ yöresine bu göçler sırasında ayrı bir kol halinde kuzeyden indikleri düşünülebilir [76].

---

[73]. Yeli Sevin, "Elazığ Yöresi ve Muşkiler", **Höyük** I, 1988, s. 54.

[74]. Yeli Sevin, a.g.m., s. 54.

[75]. Yeli Sevin, "Frygler" **AU**, C. II, 1982, s. 233. Yeli Sevin, "Elazığ Yöresi ve Muşkiler", **Höyük I**, 1988, s. 56. M.J. Mellink, "Mita, Mushki and Phygians", **An. Ar Bossert'e Armağan**, 1974, s. 317 vd.. Altan Çilingiroğlu, "Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi", **Anadolu Demir Çağları**, İzmir, 1987, s. 108 vd.

[76]. Yeli Sevin, "Elazığ Yöresi ve Muşkiler", **Höyük** I, 1988, s. 56.

Görüldüğü gibi bir devlet olarak tarih sahnesine çıkışları MÖ 8. yy'ın başlarından daha öteye gitmeyen Phrygler'i MÖ 12. yüzyılda Elazığ, MÖ 9. yüzyılın başlarında da Yukarı Dicle bölgesinde karşımıza çıkan Muşkiler ile eşit gösterebilecek inandırıcı bir delile sahip değiliz. Öte yandan Muşkiler'i bir yandan Urartu diğer yandan da Aşşur baskısıyla batıya doğru göç etmiş ve bu yeni yöre kültürünü özümsemiş bir grup "Doğu Muşkili" olarak benimsemek akla daha yatkın görünmektedir [77].

MÖ 12.-9. yy.'lar arasında Elazığ yöresinde oturan Muşkiler'e bu tarihten sonra Kızılırmak kavsi içerisinde rastlanmaktadır. Muhtemelen Muşkiler bu tarihten sonra Elazığ yöresini terketmişler veya sayı olarak azınlık durumuna düşerek daha sonra yöreye hakim olan kültürlerin içerisinde eriyip gitmişlerdir.

[77]. Veli Sevin, "Frygler" **AU**, C. II, 1982, s. 294.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I- ELAZIĞ ÇEVRESİNDE URARTU HAKİMİYETİ

1. URARTU KRALLIĞI'NIN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

MÖ 13. yy.'dan itibaren Aşşur belgelerinde adına rastlanan "Urartu" ve "Nairi" konfederasyonları MÖ 9. yy.'ın ikinci yarısında Aşşur kaynaklarından anlaşıldığına göre bu birleşme organizasyonu Lutipri (Lapturi) (Yakl. MÖ 880-860) döneminde başlamış ve başka bir kabilenin beyi olan Arame (Aramu) (Yakl. MÖ 860-840) bu birleşmeyi gerçekleştirmiştir [1].

Adı geçen bu krallardan sonra Urartu Devleti'nin başına geçen Sarduri I (MÖ 840-825) döneminde devletin kuruluşu tamamlanmıştır. Bu kral bugün Van civarında bulunan ve Urartu'nun başkenti Tuşpa'nın özünü teşkil eden muhteşem Van Kalesi'nin kurucusu olarak kabul edilmektedir [2].

Sarduri I 'den sonra oğlu İşpuni (MÖ 825-815) başa geçmiştir. İşpuini ülkeyi oğlu Menua ile birlikte yönetmiştir, bu dönemde Aşşur Devleti'nin zayıf durumundan da faydalanılarak Urartu Devleti'nin gücü arttırılmıştır. Urartu Devleti kısa zamanda Anadolu'nun en büyük devletlerinden biri haline gelmiş ve Urartu-Aşşur mücadelelerinde de üstünlük Urartu tarafına geçmiştir.

Elazığ'ın Urartu kralı Menua dönemindeki durumunu incelemeden önce

---

1. Daha geniş bilgi için bkz. B.B. Piotrovski, **Urartu**, Genova, 1969, s. 45. M. Salvini, **Nairi e Uruatri**, Roma, 1967, s. 77 vd.. M. Taner Tarhan, **MÖ XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfedersiyonları**, İstanbul, 1978 (Yayınlanmamış Doçentlik tezi), İstanbul, 1978, s. 69.

2. Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1986, s. 27.

yörenin Urartular dönemindeki adı ve bunun lokalizasyonu üzerinde durmamız gerekmektedir.

Elazığ yöresi Urartular döneminde Şupani veya Şupa olarak adlandırılmıştır. Urartu yazıtlarında Şupani hem şehir İdeogram ile (^{URU}Şu-pa-a-ne) [3] hem de ülke ideogramıyla (^{KUR}Şu-u-pa-a-ne) [4] gösterilmiştir.

Şupa kaynaklarda genel olarak Malatya'nın kuzeydoğusu ve Fırat'ın sol tarafında bir yer olarak gösterilir [5]. Klasik dönemlerde "Sophene" olarak bilinen Şupa, Ermeniler'de ise "Cop'k" olarak adlandırılır. Cop'k adı "Dzovk" veya "Dzov" şeklende de kullanılmıştır. Kaynaklarda Dzovk'un Hazar Gölü'nün ortasında müstahkem bir mevki olduğu ve bu isim "Gölcük" anlamına geldiğini ve bu gölün ismi olarak günümüzde de kullanıldığı belirtilmektedir [6].

Bu isimlerin kapsadığı alan yani ifade ettiği bölge hemen hemen Şupa ile aynıdır. Sophene daha ziyade Elazığ'ın kuzey kesimi için kullanılmıştır[7]. Murat Nehri'nin hem güneyini hem de kuzeyini içine alıyordu. Murat'ın kuzeyinde bulunan bugünkü Hozat, Mazgirt, Pertek ve Çemizgezek yöreleri de Sophene bölgesi içerisinde yer almaktaydı [8].

Şupa ile Sophene'nin eşdeğerli kılınması Tiglatpileser III'e ait

---

3. G.A. Melikişvili, **UKN**, 39, Moskova, 1960. F.W. König, **HChI**, 25, 4, Graz, 1955-57.

4. Melikişvili, **UKN**, 39, König, (=**HChI** 25) 10, **UKN**, 127, (=**HChI** 80) II 37, **UKN**, 128, (=**HChI** 81) 22.

5. M. Diokonof-S.M. Kashkai, **Geographical Names According to Urartian Texts**, Wiesbaden, 1981, s. 77.

6. **Urfalı Mateos Yekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, Çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987, s. 332.

7. Elazığ'ın güney kısmı için Enzite (Enzi) ismi kullanılmaya devam ediyordu.

8. E. Herzfeld, **The Persian Empire**, Wiesbaden, 1968, s. 117. E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 5. dpn 1.

bilgileri ile de uyum göstermektedir. Asur-kralı bir yazıtında "Şupa ülkesine uzanan tüm Emi topraklarını ele geçirdim" [9] demektedir.

Bu verilerden Şupa ile Enzite komşu iki ülke oldukları anlaşılmaktadır [10].

Bizans dönemında "Armenia quarta" (Dördüncü Armenia) adlı eyalet Trophonene (Sophene), Anzathene ve Balabitene bölgelerinden ibaret olduğu belirtilmektedir [11]. Buradan da Sophene ve Enzite'nin yakınlığı hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Eski bir kaynak olan Moses Horenatsi'nin kitabında "Tsop'k" veya "Dzovk" bugünkü Tunceli'nin güneyi, Antist ise bugünkü Elazığ civarı olarak gösterilmiştir [12].

2- MENUA DÖNEMİ (MÖ 810-785) ve ELAZIĞ YÖRESİNDE URARTU HAKİMİYETİNİN BAŞLAMASI

Elazığ yöresindeki Urartu hakimiyeti Menua ile başlamıştır. Ancak bundan hemen önceki dönemde Aşşur krallarının bu yöreye sık sık sefer düzenlediklerini görüyoruz. Menua öncesi dönemde Aşşur kralı olan Salmanassar III (MÖ 858-824) yöreye düzenlediği seferleri anlatan bazı yazıtlar vardır. Bu yazıtlara kısaca göz atacak olursak;

Nimrut'da Salmanassar'a ait bir heykelin üzerindeki yazıt (II.Yıl):

"..... Onuncu kez Fırat'ı geçtim. Hükümdarlığının ihtişamıyla Hatti, Meşri, Tyre, Sidon (ve) Hanigalbad üzerine yürüdüm. Enzi ülkesinden

---

9. D.J. Wiseman, "Assyria ahd Babylonia C. 1200-1000 BC., **CAH**, 41, 1965, s. 3 vd.

10. Altan çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir, 1984, s. 102.

11. William M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, İstanbul, 1960, s. 360.

12. Moses Khorenatsi, **History of the Armenians**, Transl. Robert W. Thomson, London, 1978, bkz. Harita

Daiaeni (ve) Suhni ülkesine kadar fethettim ve yaktım. ..... Enzi ülkesi geçidine girdim. ....." [13].

Siyah Obelisk (III. Yıl Nimrud)

"Krallığımın üçüncü yılında ..... kentlerini ele geçirdim. Dönüşümde Alzi ülkesinin geçitlerine girdim. Alzi , Suhni, Daiaehni, Tumme, Urartulu Arame'nin kralı kenti Arzaşkun'u Gilzanu (ve) Hubuşkia ülkelerini fethettim" [14].

Kurkh Monolit (III. Yıl):

"..... Bit-Zamani'den hareket ettim. Namdanu ve Merisu dağlarını aştım. Isua ülkesindeki Enzite'ye karşı yürüdüm. Enzite'yi tümüyle fethettim, kentlerini yakıp yıktım. Haraç ve ganimet aldım, tanrılarını taşıdım ..... Enzite'den hareket ettim. Arsania (Murat) Irmağı'nı geçtim, Suhme ülkesine yaklaştım, tahkimli kenti Uasthal'ı [15] ele geçirdim ....." [16].

Balavat Kapıları Yazıtı (III. Yıl):

"..... Enzite'den Daiaeni'ye, Daiaeni'den ..... Urartulu Arame'nin kralı kenti Arzaşkun'u yakıp yıktım ....." [17]

---

[13]. P. Hulin, The İnscriptions on the Carved Throne Base of the Salmaneser III, **IRAQ**, 25, s. 53.

[14]. Luckenbill, **ARAB I**, 560.

[15]. Uasthal'ın Palu Kalesi olduğu, yani Şebeteria ile eşitliği ileri sürülmektedir. Bkz. C.A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", **AS**, XVI, 1966, s. 60. R.D. Barnet, "Urartu", **CAH**, 3/2, 1982, s. 335. N. Adontz Historie d'Armenie, Paris, 1946, s. 10.

[16]. Luckenbill, **ARAB I**, 604.

[17]. Luckenbill, **ARAB I**, 619.

İki Lamaşşu Üzerindeki Yazıt (Nimrud. III. Yıl):

..... Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar bütün ülkeleri ele geçirdim. Enzite'den Suhni'ye , Suhni'den Melidi'ye, Melidi'den ..... fethettim ....." [18].

Salmanassar'ın bir heykeli üzerindeki yazıt (Assur, III. Yıl):

" ..... Enzi, Gilzanu, Hubuşkia ve Urartu'nun Fatihi" [19].

Dicle Kaynağı Yazıtları (III. Yıl):

"Hitit ülkesini tümüyle fethettim (ve) Enzite ülkesinin geçitlerine doğru yürüdüm. Suhme, Daiaeni (ve) Urartu ülkesini tamamen ele geçirdim ....." [20].

İnşa Yazıtı (Nimrud):

..... Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına kadar olan yerleri fethettim ..... Enzi ülkesinden ..... kadar" [21].

Salmanassar'a ait bir heykel üzerindeki yazıt (Nimrud):

"..... Kudretim Dicle'nin kaynağından Fırat'ın kaynağına Enzi, Suhni, Melidi, Tumme, Daiaeni, Urartulu Arame'nin kralı kenti Arzaşkun'a kadar uzanır ....." [22].

---

18. Luckenbill, **ARAB I**, 641.

19. Luckenbill, **ARAB I**, 680.

20. Luckenbill, **ARAB I**, 688.

21. J. Laesseqe, "Building İnscriptions from Fourth Shalmaneser Nimrud", **İRAQ** 21, 1959, s. 41.

22. K. Wilson, "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", **IRAQ** 24, 1962, s. 95.

Siyah Obelisk (VII. Yıl):

"Hükümdarlığımın yedinci yılında ..... Dicle'nin kaynağına yürüdüm" [23].

Eponym (Assur XIX. Yıl):

"Nairi ülkelerinin, Andi, Sinal (?),Gurrunal, Mallon ve Alzi ülkesinin valisi ..... Ninibkibsiuşur'un Steli" [24].

Bu dönemler Aşşur'un yeniden toparlanıp eski gücüne kavuşmaya başladığı dönemlerdir. Doğu Anadolu üzerine yapılan seferle ilgili Aşşur kaynakları iyice incelendiğinde bu seferlerin kökeninde ekonomik nedenlerin yattığı görülecektir. İşgale yönelik kalıcı bir Aşşur egemenliği söz konusu değildir.

Doğu Anadolu'nun tabii zenginliği eski zamanlardan beri Mezopotamya kavimlerinin dikkatini çekmekteydi. Aşşurlular da kendilerine çok lazım olan atları, sığırları, maden ve ağacı almak için Doğu Anadolu'ya seferler düzenleyip herşeyi alıp götürüyorlardır [25].

Urartu tahtına Menua (MÖ 810-715)'nın geçmesiyle birlikte devlet iyice güçlenmiştir.

Menua'nın Manna seferinden bahseden bir Urartu yazıtına (Van Yazıtı) [26] göre; Menua Manna seferinden sonra batıya dönerek Malatya yakınında bir takım yerleri elde etmiş ve bu arada Aşşur Devleti'nin hakimiyetinde bulunan [27] Alzi memleketini de zaptetmiştir [28]. Böylece Elazığ yöresi

---

23. Luckenbill, **ARAB I**, 564.

24. W. Androe, **Die Stelenreihen in Assur**, Leipzig, 1913, s. 54.

25. Tahsin Özgüç, **Altıntepe II.**, Ankara, 1969, s. 2.

26. Konig, HChl 16

27. E. Forrer, **Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches**, 1920, s. 29-30.

28. Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", **Anatolia Y.**, Ankara, 1960, s. 147.

ilk kez Urartu hakimiyeti ile tanışmıştır.

Ancak Urartu kaynakları dikkatle incelendiğinde Alzi ülkesinin Menua'nın ilk yıllarında ve belki de kral döneminden önce de bilindiğine ait bazı veriler ortaya çıkabilir. Patnos yakınındaki Anzavurtepe'de Menua tarafından yaptırılan tapınakta ele geçen yazıtta şöyle bir ifade bulunmaktadır: "Alzi ülkesinde bir ayaklanma vardı "....." [29]. Alzi ülkesindeki bu ayaklanma muhtemelen Menua'nın saltanatının başlarında vukubulmuş olmalıdır [30].

Bu öneriyi destekleyen bir başka husus da Anzavurtepe kalesinin Menua'nın saltanatının ilk yıllarında yapılmış olmasına ait verilerdir [31].

Bahsi geçen Urartu yazıtı Şatiru [32] ve Alzi memleketlerindeki isyanın bastırılmasını anlatmaktadır. İlk isyan Şatiru'da gerçekleşmiştir. Menua'nın Şatiru isyanı ile meşgul olmasından istifade eden Alzi memleketi Urartu hakimiyetinden kurtulma teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat Menua Şatiru isyanını bastırdıktan sonra zaman kaybetmeyerek Alzi'ye komşu olduğu anlaşılan şaşnu memleketini de ele geçirmiştir [33].

Tüm bu olaylar Patnos Yazıtı'nda şöyle anlatılmaktadır:

"İşpuini Oğlu Menua sefere çıktı.... (Onları) zeamet olarak aldı. Yılın devamında Alzi memleketinde isyan oldu. Tanrı Haldi sefre çıktı; İşpuini oğlu Menua için Qutume şehrini zeamet olarak aldı. Alzi memleketini aldı"[34].

Menua'nın Elazığ yöresine yaptığı askeri harekatın bilançosu Palu

---

29 Kemal Balkan, a.g.m., s. 151.

30. Kemal Balkan, a.g.m., s. 152.

31. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir, 1984, s. 17.

32. Şatiru muhtemelen Urartu'nun güneydoğusundadır. Bkz. K. Balkan, a.g.m., s. 146.

33 R.D. Barnet, "Urartu", **CAH**, 3/2, 1982, s. 342.

34. Kemal Balkan, a.g.m., s. 150-151.

yazıtında da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu yazıtın tam metni şöyledir:

"Tanrı Haldi silahlarıyla (?) sefere çıktı. O Şebeteria kentinin ülkesini zaptetti. O, Huzana kentinin ülkesini zaptetti. Tanrı Haldi büyüktür. Haldi'nin silahları güçlüdür.

Haldi'nin kudretiyle İşpuini Oğlu Menua sefere çıktı. O Şebeteria kentinin ülkesini zaptetti. O Huzana kentinin ülkesini zaptetti. O Şupa (ni) ülkesini zaptetti. Hatti ülkesine kadar gitti.

Tanrı Haldi için bu yazıtı dikti. Şebeteria kentinde Haldi tapınağını işgal etti. Şebeteria kenti [.....] O Melitela kenti kralı Suliehavali'nin [35] hayatını vergi ödemek şartıyla bağışladı. Haldi'nin büyüklüğü sırasında İşpuini oğlu Menua, kudretli kral, Bianili ülkesi kralı, Tupşa kentinin efendisi.

Menua söyler: Bu yazıtı tahrip eden, (Onu) silen, bir başkasını bu işleri yaparken gören, Haldi, Teişeba, Şivini ve bütün tanrılarca yok edilecektir. O güneş ışığından mahrum edilecektir [36].

Palu Yazıtı'nda adları geçen Şebeteria, Huzana ve Şupa (ni)'nin yerleri konusunda fazlaca bir güçlükle karşılaşılmamaktadır. Şupa'dan daha önce geniş olarak bahsetmiştir. Şebeteria'nın ise bugünkü Palu'ya eşitliği

---

[35]. Bu kelime uzun zamandan beri Malatya Kralının adı olarak belirtilmiş ve [Su-li-e-ha-a-ü-a-li] şeklinde okuna gelmiştir. (Bkz. König, **HChl** 25. Lehman-Haupt, **CICh** 31, Berlin 1935). Melikişvili tarafından ise [Su] hecesi atılarak [hau-ali] (O onları aldı) şeklinde okunmuştur. (Melikişvili, **UKN** 39 not 3). Son yıllarda yapılan incelemelerin ışığında burada "Suliehvuli" şeklinde bir kral adından bahsetmenin mümkün olmadığı ve kelimenin doğru okunuşunun "O (onları) aldı" şeklinde tercüme edilebilecek bir fiil olduğu anlaşılmıştır. (Bkz. Kemalettin Köroğlu-Ali M. Dinçol, "Palu Yazıtı Üzerine Bir Not", **An. Ar.** XI, İstanbul, 1990, s. 123 vd.).

[36]. Melikişvili, **UKN** 39. König **HChl** 25.

konusunda görüş birliği vardır [37]. Bu konuda henüz değişik bir önerinin henüz yapılmaması ve "Şebeteria" adının Palu Yazıtı'nda geçmesi Palu adının Şebeteria'ya eşitliği güçlendirmektedir [38]. Yazıtta bahsedilen Huzana'nın da (Bizans; Khozana, Ermeni; Hozan) bugünkü Hozat olduğu konusunda ortak görüş mevcuttur [39].

Palu Yazıtı'nda da anlaşılacağı üzere Murat Vadisi üzerinden yürüyen Urartu Orduları Şebeteria, Huzana ve Şupa ülkelerinin zaptından sonra yürüyüşünü Hate ülkesine değin sürdürmüş ve seferlerini; Meliteia kenti kralının düzenli şekilde haraç vermeyi kabul etmesi üzerine Malatya Krallığı'nın sınırlarında durdurmuştur [40].

Elazığ çevresinde Menua dönemine ait diğer önemli bir belge de Mazgirt'e bağlı Bağın köyünde bulunan yazıttır. İki parçalı olan bu yazıtın tam metni şöyledir:

"Haldi'nin yüceliği ile Haldi'ye ulu tanrıya, İşpuini oğlu Menua bu yazıtını dikti (?). Haldi'nin büyüklüğü ile, İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa kentinin yöneticisidir.

Menua der ki: Ben oraya eyalet yöneticisi olarak Titia(ni)'yi atadım. Haldi'nin yüceliği ile, Ulu tanrı Haldi'ye İşpuini oğlu Menua bu yatı dikti(?). Haldi'nin büyüklüğü ile ....." [41].

Yazıtın bulunduğu yer olan Bağın'dan alınarak Elazığ Müzesi'ne

---

37. N. Adontz, **Historie d'Armenie**, Paris, 1946, s. 199. C.A. Burney, "Excavations of Kayalıdere", **AS** XVI, 1966, s. 60. Kemal Balkan, "Patnos Urartu Yazıtı", **Anatolia**, V, s. 106.

38. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir, 1984, s. 10.

39. M.C. Astour, "The Arena of Tiglatpileser III's Campaign Against Sarduri II 743 B.C.", **Assur** II, 1979, s. 70. Veli Sevin, **Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi** (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1979, s. 87.

40. Veli Sevin, *a.g.e.*, s. 86.

41. König, **HChI** 73. Melikişvili, **UKN** 42.

getirilmiş ve günümüzde de burada bulunmaktadır [42].

Menua'nın Elazığ yöresini tam olarak eğemenliğine aldığı yine Palu Yazıtı'ndan anlamak mümkündür; yazıttan elde edilen verilere göre Menua Şebeteria kentinde bir tapınak yaptırmıştır. Bu durum Menua'nın yörede askeri bir eğemenlik kurduğunu ispatlar. Aksi durumda Şebeteria'da bir tarımla, tamamen eğemen olmadığı yeni kazanılmış bir kent için tapınak yaptırmak durumunda kaldı.

Ayrıca Bağın Yazıtı'ndaki Titia'nın yöreye bu yıllarda atandığı benimsenirse yukarıdaki önerinin doğruluğu daha da artabilir [43].

Menua'nın yöredeki eğemenliğini otaya koyan yerleşme dışında Elazığ Müzesi'nde bulunan ise Menua dönemine tarihlenen Urartu ot gemleri de bu yöredeki Menua dönemi Urartu kültürünü ortaya koyması bakımından önemlidir [44].

Akıllı bir devlet adamı olan Menua'nın daha 9. yüzyıl sonlarında

---

[42]. Bu stelin Bağın'a ait olup olmadığı şüphelidir. M. Yacobian'a göre Harput'un kuzeyinde Kızıl-Kale harebelerinde bulunmuş, oradan Bağın'a getirilmiştir. Huntington burada Steli görmüştür (Huntington, "Weitere Berichte Über Forshungen in Armenien un Commagene", **ZfE** 33 (1901), s. 174). Lehman-Haupt Steli görmemiş fakat zikretmiştir (C.C. Lehman-Haupt, **Armenien Einst und Jetzt I**, 1910, s. 467, II, s. 838). Yazıt kilise harebesindeki duvardan alınmış ve Harput Müzesi'ne getirilmiştir (H.P. Schofer, "Zur Stele Menuas Aus Bağın [Balın]", **İM** 23/24, 1973/74, s. 33). Metinde Titia'nın Vali olarak atandığı yerin adı geçmiyor. Bu sebeple buranın, yani Titia'nın Vali olarak atandığı yerin Bağın olduğu kesin değildir. Schafer'e göre de Titia'nın atandığın yerin Bağın olduğu ispat edilemez. Zira A parçası bulunduğu yer olarak Kızıl-Kale görünüyor. Ö halde burası daha uygun görünüyor. Ancak burada bilinen önemli bir Urartu kalıntısı yoktur. Buna karşılık Bağın'da birçok Urartu kalıntısı mevcuttur. Öte yandan Bağın, Mazgirt-Kaleköy'e bir geçitle bağlanıyor ve bir hayli stratejik önem taşıyor (H.P. Schafer, a.g.m., s. 27).

[43]. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir, 1984, s. 17.

[44]. Recep Yıldırım, "Urartu At Gemleri ve Kültürel İlişkiler", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1990, s. 164.

Malatya-Elazığ bölgelerine doğru yapılan seferler sonucunda, Zengin bakır ve demir kaynaklarına sahip Alzi'nin Urartu'ya ilhakı krallığın mineral ihtiyacını karşıladığı gibi Anadolu ticaret yollarının kontrolünün el değiştirmesi de Aşşur sanayiini çok nazik bir duruma sokmuştur. Menua'nın bu ileri görüşlü politikası oğlu Argişti I ve torunu Sarduri II tarafından da sürdürülmüştür [45].

Menua'nın Aşşur'un Güney Urmiye bölgesindeki ticaret yolları ve hammadde kaynaklarıyla ilişkisini kesmesi, Malatya-Elazığ bölgesinin de Urartu hakimiyeti altına sokulması sonucunda hem imparatorluğun Anadolu ile olan ticareti güçlenmiş ve hem de zengin maden kaynaklarının sağladığı imkânlar kesilmişti.Yani denilebilir ki, Menua bu planıyla Aşşur'a dağlık ülkede yaşama imkânı bırakmamış ve onu daha çok güneydeki düz ovalar ve Akdeniz limanları arasındaki bölgeye sıkıştırmaya gayret etmiştir [46]. Neticede Aşşur'un kuzey sınırlarının gerisine doğru itilmesi ve doğu ve batıdan etrafının çevrilmesi başarısı Menua ile başlamıştır [47].

3. ARGİŞTİ I DÖNEMİNDE (MÖ 785-764) ELAZIĞ

Urartu Krallığı'nın genişlemesi MÖ 8. yüzyılın ilk çeyreğinde Urartu tahtına çıkmış olan Menua'nın oğlu Argişti I (MÖ 785-764) döneminde de sürmüştür. Bu dönemde Urartu'nun yayılışı en geniş haline ulaşmıştır.

Argişti I döneminde Urartu Krallığı'nın batı ilişkilerinde özellikle bir

---

45. Yeli Sevin, **Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi** (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1979, s. 90.

46. Yeli Sevin, a.g.e., s. 101.

47. Michael C. Astour, "The Arena of Tiglath-Pileser III's, Campaign Against Sarduri II (743 BC)", **Assur** II, 1979, s. 2'vd.. Yeli Sevin, **a.g.e.**, s. 87.

yoğunlaşma görülmektedir. Bu dönemde batıya yapılan seferlerin olmayışı bu bölgenin Menua devrinde yeterince güvence altına alındığının bir delili olabilir [48]

Argişti I'ın batıya olan en önemli seferi Saltanatın 5. yılında Meliteialhe Kralı Hilaruada'ya karşı düzenlediği seferdir. Bu seferin sonucunda Urartular MÖ 8. yy'ın ilk yarısında Hate (Malatya) ülkesinin yanı sıra Yukarı Dicle Vadisi'ndeki denetimini büyük oranda ele geçirmiştir [49].

Batıya karşı düzenlenen bu sefer Van Kalesi'nde bulunan ve "Horhor Kroniği" olarak isimlendirilen anıtsal kaya kitabesinde ayrıntılı olarak anlatılır. Bu hayli uzun olan bu kitabenin Şupo ülkesinden bahseden kısmı şöyledir:

" ..... Haldi'nin emriyle Menua oğlu Argişti der ki; Bianili ülkesini güçlendirmek ve düşman ülkesini baskı altına olmak (?) için İrpuini kentini kurdum. Her taraf bomboştu, hiç kimse orada birşey inşa etmemişti. Orada güçlü işleri başardım Hate ve Şupa(ni) ülkesinden getirdiğim 6600 savaşçıyı oraya yerleştirdim ....." [50]

Yazıttan da anlaşılacağı üzere Hate ve Şupa(ni) ülkesinden getirilen 6600 savaşçının yeni kurulan Erepuni (Arinberd) kentinde zorunlu iskâna tabi tutulmuştur. Bu zorunlu iskân politikası eski çağlardan beri kullanılmış, Menua döneminde ve daha sonra da Argişti I döneminde sıkça uygulanan bir politika olmuştur. Bu politikanın devlet açısından iki tür önemi vardır. Öncelikle mağlup ettiği düşmanı yerleştiği yerden kilometrelerce uzakta iskâna tâbi tutarak gücünü bertaraf etmiş

---

48. Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", **XI. TTK'ne Sunulan Bildiri**, s. 3.

49. R.D. Barnet, "Urartu", **CAH** 3/2, 1982, s. 70. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve kuzey Suriye**, İzmir, 1984, s. 18.

50. Melikişvili, **UKN** 127 II. König, **HChI** 80.

oluyordu[51]. Bu iskân politikasının ikinci bir amacı da askeri ve ekonomik insan gücünü temin etmekti. Elazığ bölgesinde gerçekleştirilen zorunlu iskâna tabi tutma olayı da askeri amaçlı olmalıdır. Zira elde edilen tutsakların "Savaşçılar" olduğu özellikle ifade edilmektedir [52].

Ayrıca zorunlu iskâna tâbi tutulan Hate ve Şupa(ni) halkının tanrısı olarak kabul edilen - Luwi kökenli - İmmarşia [53] onlarla birlikte Urartu ülkesine taşındığı ve bu tanrı için bir Su-si inşa edildiği de bilinmektedir[54].

Argişti I'in krallığının sonlarında Urartu krallığı yükselişinin doruğuna erişmiş bulunmaktaydı. Urartu'nun kuzeyde Kafkasötesi'nde ve Van Gölü bölgesinde egemenliği herkes tarafından kabul edilmişti. Batıda ise, Hatti ülkesine başarılı seferler yapılmıştır. Kuzey Suriye ise Urartu Krallığı'na bağlıydı ve Anadolu'daki önemli ticaret yollarını denetimi altında tutmaktaydı. Urartu kültürü bundan sonra yavaş şavaş Akdeniz bölgesi ile Anadolu'nun içlerini de etkisi altına almaya başlamıştır. Urartu'nun sürekli yükselişi ve Akdeniz'e ulaşan ticaret yollarını denetimi altında bulundurması, Aşşur'un nüfuz alanını oldukça etkilemiş ve Aşşur Krallığı'nın ikinci plana atılmasına neden olmuştur. Ne var ki, Aşşur Krallığı bu sıralarda geçici bir gerileme döneminde bulunduğu için Urartu Krallığı'na karşı koyacak gücü kendinde bulamamış ve bir zamanlar kendi

---

51. Oktay Belli, "Urartular", **AU**, C. I, 1982, s. 159.

52. Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", **An. Ar.** IV-V, İstanbul, 1976-77, s. 314. Çilingiroğlu Urartu'da uygulanan bu yöntemin çok yakın benzerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda da uygulandığını belirtmektedir. Osmanlı ordusunun asker gereksinimi belli bir ölçüde bile olsa, savaşta askerler tarafından tutsak alınan ve "Pençik Oğlanı" olarak adlandırılan yabancılar tarafından karşılanmıştı (A.Çilingiroğlu, a.g.m., s. 314, den 8).

53. Aynı tanrı "İuarsa" veya "İubsa" olarak da tanınmaktadır.

54. J.M. Diakanoff, "Ancient Near East in Soviet Research", **Archiv Orientalni**, Praha, 1959, s. 145.

egemenliği altında bulunan bölgeleri birbiri ardından Urartular'a kaptırmaya başlamıştır [55].

4. SARDURİ II DÖNEMİ (MÖ 764-735)

Urartu tahtına Argişti I'in oğlu Sarduri II (MÖ 764-735) geçtiğinde Urartu krallığı gücünün zirvesine erişmiş bulunmaktaydı. Babası daha ziyade bir doğu politikası gütmüş olduğu halde Sardui II'nin en önemli girişimlerini batıya doğru yapmıştır [56].

Sarduri II'nin en önemli seferini saltanatının ilk yıllarında Malatya Kralı Hilaruada'ya karşı yapmıştır. Bu sefer Kömürhan'da Habibuşağı Kalesi'nde bulunan bir yazıtta ayrıntılı olarak anlatılır. [57] "İzoli Kitabesi" olarak tanınan bu kitabenin tam metni şöyledir:

"Haldi ilerlerdi, O'nun silahları öldürücüdür. Şaşu'nun oğlu Hilaruda, Melitealheliler'in ülkesinin kralı Argişti oğlu Salduri'nin önünde baş eğdi. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahları güçlüdür.

Argişti oğlu Salduri ilerledi. Salduri şöyle der: Fırat [58] pürüzsüzdü (durgundu). Oradan karşıya geçen hiçbir kral yoktu. Ben Haldi'ye dua ettim, Teişeba ve Şivini'ye dua ettim.

---

55. Oktay Belli, "Urartular", **AU** C. I, 1982, s. 162.

56. Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1986, s. 32-33.

57. Kitabe için bkz. Könin, **HChl**, 130-132. Melikişvili, **UKN**, 158,. Thomas Beran, "Zur Inschrift Sardurs III Bei İzoli", **İM** 7, 156, s. 133-145. Mustafa Kalaç, "Kömürhan Urartu Kitabesi", **Belleten** 20, Ankara, 1956, s. 349-354. M.N. von Loon, "The Euphrates Mentioned Sarduri II of Urartu", **Güterbock'a Armağan**, İstanbul, 1974, s.188 vd.

58. Yazıtta "Puranardi" olarak geçmekte ve Fırat Nehri'ne eşitliği kabul edilmiştir. Karşılaştırma için bkz. M.N. von Loon, "The Euphrates Mentioned Sarduri II", s. 191-192.

İstekte bulundum, tanrılar beni dinlediler, bana yol açtılar, Tumeişki önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim. Kawala'nın güneyini aldım. Karnişi'ye dek vardım. Melitea'nın kuzeyindeki dağlık bölge olan.

Ben Zaşpa'nın gerilerindeki Musani'ye dek gittim. Ondört kale ve yetmiş kenti bir günde ele geçirdim. Savaştan dönerken Şasi'yi Hilaruda'nın kralı kenti, muhasara ettim.

Ki bu kent tahkim edilmişti, savaşla onu aldım. Eşya, erkek ve kadınları oradan alıp yurduma getirdim. Sarduri şöyle der: İçeri girip emrettim. Melitea muhasara edilsin. Hilaruda geldi. Önümde ayaklarıma kapandı ve kendini istedi. Merhamet gösterdim.

Altın, Gümüş eşyayı ganimet olarak Urartu'ya taşıdım. O'nu vergiye bağladım. Dokuz kaleyi o ülkeden ayrıp kendi topraklarıma kattım; Hazani, Yourahi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulbuttorrini, Taşe, Querra'nın Taşesi, Meluiani, Haldi'nin yüceliği ile Sarduri Agişti'nin oğlu güçlü kraldır, yüce kraldır. Tuşpa kentinin prensidir.

Sarduri der ki; kim bu yazıtı yok ederse, kim bunu tahrip ederse, kim bunu saklarsa, kim ki bunları başkasına yaptırırsa ki git bunları yok et derse, haldi, teişeba ve tanrılar onu ve (onun) ailesini güneşin altında yok etsin. Onlar (tanrılar) ona barınak sağlamasın. Ne tanrı ne de insanlar ona bir yere gitme izni vermesin".

Bu yazıt mevcut Urartu kitabelerinin en batıda yer alanı olması itibariyle de önemlidir [59].

Sarduri II'nin batı seferi Van'da bir kilisede (Surp Pugos) bulunan yazıtta da anlatılır. Oldukça hasarlı olan bu yazıtın bazı kısımları şöyledir:

---

59. Yazıt günümüzde "In Situ" (Orjinal yerinde) olarak Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalmıştır.

" ..... Haldi'nin büyüklüğü ile ..... onlar bana yol gösterdiler. ..... Tumeişki şehri ..... Haldi ..... o gün ilerledim ..... güneydeki şehir ..... ülkesi bölgesini ..... şehrine kadar ..... elli savaş arabası aldım ..... 39 kale ..... savaş arabası ile ..... aldım. ..... adamları ve kadınları oradan götürdüm. Kaleleri ateşe verip tahrip ettim" [60].

İzoli kitabesinde bahsedilen yer adlarının lokalizasyonu ve Sarduri II'nin Fırat'ı karşıya geçtiği yer konuları oldukça tartışmalıdır. En fazla tartışılan konuların başında Tumeişki'nin yeri konusudur.

Tumeişki'nin Klasik dönemlerde bu civarda bulunduğu bilinen Tomissa Kalesi ile aynı olduğu genellikle kabul edilen bir husustur [61]. Yazıtın 11. satırında "Tumeişki önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim denilmektedir". Herşeyden önce Tumeişki'nin Fırat'ın hangi kıyısında bulunduğu açık değildir. Bu kent nehrin sol kıyısında olabileceği gibi, sağ kıyısında da aranabilir.

Tumeişki'nin kitabenin bulunduğu Habibuşağı kalesi olduğu en yaygın görüştür [62]. Fakat diğer yandan Habibuşağı Kalesi'nin Kömürhan'da Kaletepe mevkiinde bulunan bir kalenin Tomissa ile aynı olabileceği ileri sürülmüştür [63]. Ayrıca Urartular'ın Fırat'ı Köşkerbaba mevkiinden geçmiş

---

60. Melikişvili, **UKN**, 156.

61. Ümit Serdaroğlu, **Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1977**, Ankara, 1977, s. 29-30. Nicholas Adontz, **Historie d'Armenie**, 1946, s. 199. A. Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, 1984, s. 105. S.M. Kashkai-M. Diokonoff, **Goorgraphical Names According to the Urartian Texts**, Wiesbaden, 1981, s.62.

62. A. Çilingiroğlu, a.g.e., s. 29. Y. Haas, **Das Reich Urartu**, Konstanz, 1986, s. 39-40. Cengiz Işık, "Habibuşağı Nekropolu", **Belleten** 200, Ankara, 1987, s. 552. Ü. Serdaroğlu, a.g.e., s. 29-30.

63. Yeli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987", **VI. AST**, Ankara, 1988, s. 451-452.

olabilecekleri de savunulan iddialar arasındadır [64].

Yazıtta adı geçen diğer yer adlarından bazıları lokalize edilmiş, ancak bir kısmı henüz bilinmemektedir.

Sarduri II'nin bu seferi Melikişvili'ye göre MS 750 yılından önce yapmıştır [65]. Van Yazıtı'nda (Surp Pugos) Melitea'ya düzenlenen seferin tahta geçiş yıllarından hemen sonraki paragrafta yer almasının sebebi de bu olmalıdır. Argişti I'in MÖ 764 yılında öldüğü veya tahttan ayrıldığını benimsersek Sarduri II'nin Malatya seferi için MÖ 762/1 tarihi önerilebilir[66].

İzoli Yazıtı'nda Sarduri II'nin Melitea seferi ile Urartular'ın ilk kez Fırat'ı geçtikleri belgelenmektedir. Her ne kadar son yıllarda yapılan araştırmalarda Urartu yerleşmelerine Fırat'ın batısında da rastlanması, Urartular'ın batıda Fırat ile sınırlı kalmadığını göstermiş ise de [67], Fırat'ın Urartular tarafından aşıldığına ilk ve tek olarak bu yazıtta rastlıyoruz [68].

Bu şekilde Urartu Krallığı'nın yükselişi hızla devam eder. Aşşurlular bu dönemlerde Urartular'a karşı fazla bir başarı elde edememişlerdir. Bunun neticesinde Suriye ve Anadolu'daki birçok vasal devlet Aşşur'dan ayrılarak Sarduri II ile birleştiler [69].

Ancak Urartular'ın bu en güçlü zamanlarında Aşşur'da saltanat değişikliği olmuş ve Tiglatpileşer III Aşşur tahtına oturmuştur. Ordu yeniden organize edilmiş ve bu kral doğuda kaydedilmiş toprakları tekrar

---

[64]. Önder Bilgi, "Köşkerbaba Höyük Kazıları 1982", **Y. KST**, İstanbul, 1983, s. 113-114.

[65]. Melikişvili, **UKN**, 156'dan sonraki açıklamalar.

[66]. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir, 1984, s. 19.

[67]. Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", **XI. TTK'ne Sunulan Birdiri**, s. 6.

[68]. Altan Çilingiroğlu, a.g.e., s. 20.

[69]. Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1986, s. 33. M.C. Astour, "The Arena of Tiglatpileser III", 1979, s. 70. Baki Öğün, "Urartular", **TA**, İstanbul, 1984, s. 42.

kazanarak sistemli bir şekilde batı siyasetine dönmüştür. Orta Anadolu yaylasıyla Aşşur arasındaki ticaret yolunu da kesmiş bulunan Urartu çemberini parçalamak için Tiglatpileser III ordusunu harekete geçirmiştir. Anadolu ve Suriye'deki büyük devletlerle bir koalisyon oluşturmuş olan Sarduri II ile Aşşur arasındaki savaş MÖ 742/41 Kommagene'de Kiştan ve Halpi'de (Fırat kıyısında Samsat yöresi) meydana gelmiş ve bu savaşta Urartu ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır. Tiglatpileser III başkent Tuşpa'yı dahi muhasara etmiş, ancak ele geçirememiştir [70].

Böylece Elazığ yöresi bir kez daha Aşşur eğemenliğine girmiş oldu. Tiglatpileser III'e ait Nimrud'da bulunan bir yazıtta şöyle denmektedir.

"Urartu Sardaurri, Mati-ilu ile birlikte bana karşı isyan etti. Kummuhi'deki Kiştan ve Halpi'de onu yendim ve bütün kampını ele geçirdim. ..... Enzi'yi de zaptettim ve Aşşur sınırları içine kattım. Onları Nairi eyaletinde ve Turtonu'nun eyaletine kattım" [71].

Yine Nimrud'da ele geçen bir tablet parçasında ise şöyle bir kısım vardır:

" ..... Enzi ülkesini tüm derinliğine Şupa ülkesine kadar fethettim ....." [72].

Bu metinlerden de anlaşılacağı üzere Elazığ yöresini ele geçiren Aşşulular burada yeni bir eyalet tesis etmişlerdir [73].

---

[70] Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1986, s. 33-34.

[71]. Luckenbill, **ARAB I**, 785.

[72]. D.J. Wiseman, "A Fragmentary Inscription of Tiglatpileser III From Nimrud", **IRAQ XIV**, 1952, s. 117 vd.

[73]. E. Forrer, **Provinzeint**, Leipzig, 1920, s. 85. E. Forrer-E. Unger, "Alzi", **RLA** 1, 1932, s. 90.

5. ELAZIĞ YÖRESİNDE 2. URARTU HAKİMİYETİ DÖNEMİ

Elazığ yöresinin bu kısa kesinti sonunda yeniden Urartu hakimiyetine girdiğini görüyoruz. Sarduri II'den sonra tahta çıkan Rusa I (MÖ 735-714) Alzi'yi ele geçirerek burada "Alzi Eyaleti" kurmuştur [74]. Ancak bu döneme ait yazılı kaynaklar oldukça kısıtlıdır.

Rusa I döneminde Urartular, Sargon II (MÖ 722-705) komutasındaki Aşşur ordusundan ağır bir darbe daha yemişlerdir. Uaus Dağı eteğinde iki ordu karşılaşmış ve Urartu Ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır. Ancak bu yenilgide Urartular'ın bu sıralarda başka bir düşman olan Kimmerler'le uğraşmalarının da önemli rolü olmuştur. Sargon II'nin bildirdiğine göre Rusa I bu yenilginin ardından intihar etmiştir.

Bu döneme ait bir Aşşur mektubunda Alzi ülkesinin yöneticisi olarak "Siplia" adlı bir kimseden bahsedilmektedir [75].

Rusa I'den sonra başa geçen Argişti II döneminde (MÖ 714-685) Urartu Krallığı Kuzeybatı İran yenilgisine, Kimmer istilalarına ve Kuzey Suriye'deki olumsuz gelişmelere rağmen batıdan vazgezmek niyetinde değildi. Bunu askeri seferlerle sağlayamayınca diplomatik girişimlerle bir ölçüde de olsa başarmıştır [76].

Argişti II'den sonra yerine geçen Rusa II dönemi ile (MÖ 685-645) Urartular yeniden eski güçlerine kavuşmaya başladılar. Ülkede geniş çaplı bir imar faaliyetine girişilmiştir. Rusa II'ye ait Mazgirt-Kaleköy'de bulunan ve oldukça hasar görmüş olan bir yazıt Urartu'nun bu bölgede yeniden egemenlik kurduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir [77].

---

[74]. E. Forrer-E. Unger, a.g.m., s. 90.

[75]. L.W. Waterman, **Royal Correspondence of the Assyrian Empire I**, Ann Arbor, 1930, s.309.

[76]. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, 1984, s. 24.

[77]. H.P. Schafer, "Die Inschrift Rusa II Argistehinis in Mazgirt-Kaleköy", **Studi Micenei ed**

Fazla tahrip edilmiş olması dolayısıyla hangi konudan bahsettiği dahi anlaşılamayan yazıtın tecümesi şöyledir. Haldi'nin gücü sayesinde Rusa (der ki) Argi(ştidi) ..... bütün emir altındakiler, İrinu insanlar ..... Lubarhi insanlarına doğru ..... toprak olacak ..... yılın insanları, güneş tanrısının karşısında ..... güç (?) Haldi'ye (?) ..... ülkelerde ..... Haldi ..... sonra da ..... o şehirler ..... herhangi birşey ..... [78]"

Ayrıca yine Rusa II dönemine ait Adilcevaz Yazıtında Muşki ve Hate ülkelerinden getirilen halk topluluklarının Urartu topluluklarına yerleştirildikleri bilinmektedir [79]. Bu zorunlu göç daha önce bahsettiğimiz Urartu iskân politikasının devamı olmalıdır.

Rusa II'nin ölümünden sonra Urartu Krallığı bir daha toparlanamamış ve Rusa II'yi müteakip boşa geçen Sarduri III, Sarduri IV, Erimena ve Rusa III dönemlerinde Urartu Krallığı bağımsızlığını korumuş ancak bu dönem Urartular için oldukça sönük bir dönemdir. Rusa II'den sonra Elazığ yöresi ile ilgili bilgi verecek Urartu yazıtlarına da rastlamıyoruz. Bu bakımdan yörenin Rusa II'den sonraki durumu hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Urartu'nun bu zayıf dönemlerinde Aşşur Devleti de eski gücünden uzak bir görüntü içerisindeydi. O halde Aşşurlular'ın da Elazığ yöresinde herhangi bir egemenliğinin sözkonusu olacağını sanmıyoruz. MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar Medler'in de Doğu Anadolu'ya yönelik herhangi bir askeri girişimi olmamıştır [80]. Bu durumda Elazığ yöresinin Rusa II'den sonraki durumu hakkında herhangi birşey söyleyemiyoruz.

Urartu Krallığı da MÖ 609 yılında yıkılarak ortadan kaldırılmıştır.

Urartu ve Aşşur yazılı belgelerinden anlaşıldığına göre Urartular'ın

---

Egeo-Anatolici, LXVIII, Roma, 1977, s. 429 vd. Melikişvili, **UKN**, 279. König, **HChI**, 127.

78. König, **HChI**, 127.

79. B. Piotrovski, **Urartu**, Geneva, 1969, s. 132.

80. Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, 1986, s. 40-41.

Elazığ yöresindeki egemenliği kısa süren bir kesinti dışında birbuçuk asır kadar sürmüş görünmektedir. Araştırmamızın son bölümünde de detaylı olarak değineceğimiz gibi başta birer eyalet merkezi olarak hizmet vermiş oldukları hemen hemen şüphesiz olan Palu ve Harput kaleleri başta olmak üzere Bağın, Mazgirt-Kaleköy, Norşuntepe, Genefik, Habibuşağı, Haroğlu, Baskil-Kaleköy ve bir sınır karakolu özelliğindeki Maltepe Kalesi Urartular'ın yöreye verdikleri öneme tanıklık etmektedir [81].

Elazığ yöresinde Urartu egemenliğinin izlerini gösteren bir önemli kalıntı da son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen ve Muş Ovası'nın batısından başlayarak Harput'a kadar uzanan Urartu karayoludur. Dünyanın bilinen en eski ve en uzun karayollarından biri olan bu yol teknik açıdan gelişmiş bir sistemle inşa edilmiştir. Ortalama 5.40 m genişliğinde olan bu yol, 3.90 m'ye kadar daralabilmektedir. YolUn iki yanına belirleyici olarak yanyana taşlar dizilmiş olmasına rağmen yolun yüzeyi taş bloklarla özenilmeden kaplanmıştır. Yolu desteklemek anacıyla yamaçlara setler örülmüş gibi, genellikle yerlere köprüler de kurulmuştur[82]. Öyle anlaşılıyor ki, Urartular bu bölgeyi ellerinde tutabilmenin en önemli şartını oluşturan ulaşım sorununa yukarıda sözünü ettiğimiz karayolu ve buna bağlı sistemlerle (konaklama istasyonu vs.) giderme yolunu tutmuşlardır [83].

Bu yol üzerinde yer alan koruma ve konaklama amaçlarına yönelik dikdörtgen planlı tipik Urartu tesisleri yolun Urartu dönemine tarihlendirilmesini doğrulamaktadır. Bu tesislerde ele geçen yüzey buluntuları da önerilen bu tarihi destekleyici niteliktedir [84].

---

81. Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", **IV. AST**, Ankara, 1988, s. 451.

82. Veli Sevin, "Urartu'nun Güneybatı Yayılımı Üzerine Yeni Gözlemler", **Anadolu Demir Çağları**, Ankara, 1991, s. 97 vd.

83. Veli Sevin, "Urartular'a Ait En Eski Karayolu", **An. Ar.** XI, İstanbul, 1989, s. 50.

84. Veli Sevin, "Urartu'nun Güneybatı Yayılımı", 1991, s. 97 vd.

Karayolu Urartular'ın batı sınır bölgesine ulaşmak ve ulaşım sistemini rahat bir duruma getirmek için ne denli büyük çaba gösterdiklerinin en canlı tanığıdır [85].

Gerek Urartular'ın gerekse Aşşurlular'ın bu bölgeye verdikleri önemi genel olarak iki sebebe dayandırabiliriz: Maden kaynaklarının zenginliği, önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması [86], Urartular'ın Altınova'ya ve bu ovaya giden yollara eğemen olması bugün bile demiri ile ünlü Ergani Maden'e varışı ve burayı denetim altına almayı kolaylaştırmış olacaktır[87].

Yapılan araştırmalarda Fırat Vadisinde yer alan Kaleköy, İmikuşağı, Köşkerbaba, Değirmentepe, İmamoğlu, Pirot ve Meydancıkkale'de MÖ 8. yüzyıldan Bizans döneminin sonlarına kadar demir madeninin ergitilerek yoğun bir üretim yapıldığı tespit edilmiştir [88]. Buradan yöredeki madenin buralarda işlendiğini çıkarabiliriz.

Elazığ yöresinin tarıma elverişli mahsüldar ovalardan müteşekkil olması da Urartu'nun bu yöreyle fazlaca ilgilenmesinin sebeplerinden olabilir. Zira Doğu Anadolu'nun tarıma fazla elverişli olmaması yüzünden Urartu Krallığı'nın bu yönden sıkıntı çektiği ve özellikle büyük kentlerde yaşayan kitlelerin ekonomik beslenme sorunu, devletin çözmek zorunda olduğu problemlerin başında gelmekteydi[89]. O halde tarıma elverişli alan konusunda sıkıntı çeken Urartular'ın bu tür verimli ovalara sahip olmak istemesi de doğal karşılanmalıdır. Bu durumda Urartu'nun yöreye verdiği önemi arttıran etkenlerden biri olmalıdır.

---

85. Yeli Sevin, "Dünyanın En Eski Karayolu", 1979, s. 53.

86. Yeli Sevin, **Urartu Krallığı'nın Gelişimi**, 1979, s. 89.

87. Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye**, 1984, s. 24.

88. Oktay Belli, "Yukarı Fırat Bölgesi'nin Esla Metalürjik Faaliyetlerinin Araştırılması" **VI. AST**, Ankara, 1988, s. 334-335.

89. Oktay Belli, "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", **An. Ar. IV**, İstanbul, 1979, s. 60-61.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. ELAZIĞ VE ÇEVRESİNDEKİ ÖNEMLİ URARTU YERLEŞMELERİ

1. HARPUT KALESİ

Harput, Elazığ'ın 5 km kuzeydoğusunda tarihi yerleşmedir. Urartular dönemine ait bazı kalıntılar mevcuttur. Harput kalesi bu kalıntıların en önemlilerindendir.

Yörenin en büyük Urartu kalesi olan Harput Kalesi eskiden beri araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Öncelikle Huntigton [1] ve Lehman-Haupt [2] bu kaleden bahsetmişlerdir. Daha sonraki yıllarda burada geniş çaplı yüzey araştırmalar yapılmıştır.

Özellikle kalenin güney ucundaki kayaya oyulmuş geniş alan üzerinde çeşitli Urartu kalıntıları mevcuttur. Günümüze kayaya oyulmuş temel yuvalarından başka hiçbir kalıntının kalmadığı bu kesimin Van-Toprakkale ve Bastam-Haldi tapınak alanlarına benzediği dikkat çekicidir [3].

Burada bulunan basamaklı sunaklar kayadan biçimlendirilmiş basamaklar ve kaya duvarları ile sınırlı kutsal alanın üç yanını kuşatan şekillere ek olarak, dış yüzeyine oyulmuş iki küçük mihrap ve giriş ekseninde arka duvar ortasına açılmış kaya oyuklarının dini amaçlı olduğu ileri sürülmekteyse de [4] buranın kesin olarak bir tapınak olduğunu

---

1 E. Huntigton, "Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien Commegene, **ZfE** 33, 1901, s. 204 vd.

2. C.F. Lehman-Haupt, **Armenien Einst un Jetzt I**, Berlin, 1910, s. 467 vd.

3. Yeli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırmaları 1987", **VI. AST**, Ankara, 198, s. 461.

4. Fahri Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu", **TAD** XXVIII, Ankara, 1989, s. 19.

söyleyebilecek yeterli delile sahip değiliz [5].

Lehman-Haupt burada, bugün tamamen yıkılmış merdivenli bir tünel ile duvar yatakları içerisine yapılmış karekteristik Urartu kaya oyukları tespit edilmişti [6].

Kalenin eteklerinde yapılan araştırmalarda az sayıda olmakla birlikte Urartu Seramik parçaları elde edilmiştir [7].

Harput'taki diğer önemli Urartu kalıntısı ise kaya işaretlidir. Günümüzde "Kayabaşı" mevkii olarak isimlendirilen kayalığın üstünde çok sayıda kaya işaretinin bulunduğu sanılmaktadır. Ayrıca ana kayaya oyuna ve boyun ancak yarısı görülebilen Urartular dönemine kurban kanı akıtma kanalı, bu kesimin aynı zamanda önemli bir açık hava kültür merkezi olduğunu göstermektedir. Ancak burada 25 yıl kadar önce yapılan "Balak Gazi" anıtı ile çevresindeki gazino, hem kurban kanı akıtma kanalının, hem de kaya işaretlerinin üstünü kapatmıştır? Urartu kültür merkezinin hemen güneyinde bulunan "Beşik Baba" türbesi ise, kültr merkezi alanının çağlar boyunca özgün işlevinden herhangi birşey kaybetmeksizin varlığını sürdürmesini sağlamıştır [8].

Üzerleri kapanan işaretlerin biçim ve büyüklükleri konusunda kesin bir bilgi edinilememektedir. Çünkü görülebilen işaretlerin yarısından çoğu toprak altındadır. Bu yüzden kesin olmamakla birlikte görülebilen üç işaretin "daire" ve "oluk" biçimli olduğu sanılmaktadır. İşaretlerin çevresinde ise karışık olarak çok sayıda irili ufaklı kaya oyuğu açılmıştır [9].

---

5. Veli Sevin, a.g.m., s. 461.

6. Lehman-Haupt, **Armenien Einst un Jetzt I,** 1910, s. 467.

7 Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırmaları 1987", s. 461.

8. Oktay Belli, Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", **An. Ar.** XI, İstanbul, 1989, s. 74.

9. Oktay Belli, a.g.m., s. 75.

Genellikle Urartu kalelerindeki duvarların dışında bulunan bu kaya işaretleri Hitit, Geç Hitit ve Frig kaya çanaklarından farklı biçimlere sahiptir [10].

2. PALU KALESİ

Palu ilçesinin 1 km kadar doğusunda dik bir yamaçta kayalık tepeler üzeridedir. Murat Nehri'nin kenarında yer almaktadır. Harput Kalesi ile birlikte yöredeki ikinci önemli Urartu yerleşmesi olan Palu Kalesi birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir [11].

Kalede Urartular'dan günümüze dek gelebilen en önemli kalıntılar; Üç kaya mezarı, Menua Yazıtı'nı içeren büyük kaya nişi ve ilgili tören alanı, bir ambara ait olması muhtemel kaya oyuğu, kutsal olan basamaklı yeraltı kaya tünelleri, bir tapınım nişi, dıştan Murat Nehri'ne inen kaya merdivenleri, kalenin güneydoğusunda üç sırası korunmuş sur duvarı, ona kayaya açılmış su yatakları ile kaya işaretleridir.

Burada bulunan üç adet kaya mezarı odası, giriş yolu ve bazı özellikleriyle Van'da bulunan Argişti I ve Sarduri II'nin mezarları ile benzerlik göstermektedir [12]. Kaya odalarının girişi gözden uzak bir yerde

---

10. Oktay Belli, a.g.m., s. 65-66.

11. H. Fanshawe Tozer, **Turkish Armenie and Eastern Aisa Minor**, London, 1881, s. 250 vd.; H.F.B. Lynch, **Armenie Travels and Studies II**, Beyrut, 1965, s. 391; C.F. Lehman-Haupt, **Armenien Einst und Jetzt I**, 1910, s. 405 vd.; II. 1991, s. 853; H. Houptmann, "Norşuntepe Kazısı 1969", **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 78; M.F. Charlesworth, "Three Urartion Tombs at Palu in Turkey", **AMI**, Berlin 1980, s. 91 vd.; C.A. Burney, "Urartion Fortress and Towns in the Van Region", **AS** VII, 1957, s. 53; B. Diotrovski, **Il Regno di Von Urartu**, Roma, 1966, Figür. 55-56.

12. M.F. Charlesworth, a.g.m., s. 96; C.A. Burney, "A First Season of Kayalıdider", **AS** XVI, 1957, s. 105-106.

olduğu için birçok araştırmacının gözünden kaçmıştır. Ancak iki odası erişilebilir durumdadır ve birincisi diğerine oranla daha iyi korunmuştur. Odalar muntazam yapılmış, tavanları düz ve köşeleri diktir. Oda planlarına Van ve diğerUrartu şehirlerinde de rastlanmaktadır.

Kalenin bir diğer önemli özelliği de daha önce de bahsi geçtiği gibi. Menua döneminden kalma kaya kitabesine sahip olmasıdır.

Buraya kadar bahsetmeye çalıştığımız çeşitli tesisatıyla ve yazıtta inşa edildiği bildirilen "Haldi Tapınağı ile bayındır büyük bir Urartu kenti görünümü veren Palu Kalesi'nin, Harput Kalesi ile birlikte Urartular döneminde Harput Kalesi ile birlikte bir eyalet merkezi olması kuvvetli ihtimaldir [13].

Kale muhtemelen düşman ilerleyişini durdurabilmek ve Altınova'yı fethedebilmek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır [14].

3. NORŞUNTEPE

Günümüzde yarısı Keban Baraj Gölü suları altında kalmış ve bir adacık görümünde olan Norşuntepe Urartular döneminde iskân görmüş bir höyüktür [15].

Daha önce de bahsettiğimiz Bingöl Solhan'dan Harput'a varan Urartu Karayolu üzerinde bulunan bir konaklama istasyonudur. Harput'a 25 km uzaklıktaki Norşuntepe Höyüğü'nün güney etekleri üzerinde bulunan tesis 50 x 40 m boyutlarında dikdörtgen planlıdır ve benzerlerinde olduğu gibi, çevre duvarları üzerinde düzenli aralıklarla destek çıkıntılarına yer

---

13. Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırmaları 1987", **VI. AST**, Ankara, 198, s. 451; M.F. Charlesworth, "Three Urartian Tombs at Palu in Turkey", 1957, s. 97.

14. M.F. Charlesworth, a.g.m., 1957, s. 92.

15. Bkz. Elazığ ve Yöresindeki Kazılar: Norşuntepe Kazısı.

verilmiştir [16]. Urartu'ya özgü yapı tarzını yansıtan bu binalar topluluğunun Karmir Blur, Bastam ve Argiştihinili'de benzerleri mevcuttur [17].

Norşuntepe'nin Batı Sınır bölgesinde kısa bir süre için önem taşıdığı tahmin edilmektedir. Bu Urartu yerleşmesinin ya Tiglotpileser III dönemindeki Aşşur hücumları sonucunda veya 7. yy. sonlarına doğru vukubulmuş olan İskit İstilâsı sonucunda tahrip edilmiş ve terkedilmiş olması ihtimali dahilindedir [18]. Bu yerleşmenin MÖ 7. yy sonlarında yıkılışına kadar, Altınova tarihinde önemli bir politik merkez olduğunu düşünmek herhalde doğru olacaktır [19].

Kazılar neticesinde Urartu çanak-çömleğine biçim olarak benzeyen kaplar ele geçirilmiştir [20].

4. HABİBUŞAĞI KALESİ

Elazığ-Malatya karayolunun 50. km'sinde; Baskil ilçesinin 14 km güneyinde Kömürhan Köprüsü'nün 2 km batısında Yazılıkaya mevkiinde yeralmaktadır. Fakat günümüzde tamamen Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalmış ve kalenin uç kısmı oda şeklindedir.

Habibuşağı Kalesi [21] dört yandan sarp kayalıklarla çevrilir. Kayalar

---

16. Yeli Sevin, "Dünyanın En Eski Karayolu", **An. Ar.** XI., İstanbul, 1989, s. 52; H. Hauptmann, "Norşuntepe", **İM** 19/20, s. 65.

17. H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı 1971", **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s.78.

18. H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı 1971", **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 96-97.

19. H. Hauptmann, a.g.m., s. 98.

20. H. Hauptmann, a.g.m., s. 78-79.

21. Bkz. C.F. Lehman-Haupt, **Armenien Einst un Jetzt I**, s. 483 vd.; E. Huntington, "Weitere Berichte Über Commagene", **ZfE** 33, 1901, s. 193 vd.; H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı 1971", **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974, s. 113;

tepeye doğru, özellikle güney yöndeki küçük düzlükleri doğal bir sur kuşatmaktadır. Kalenin üzeri kuzeybatıdaki küçük yerleşim alanının önü tabii bir teras şeklindedir. Kalede biri kuzey, diğeri güney yöndeki kayalığın üzerine işlenmiş kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır [22].

Habibuşağı Kalesi Urartular'ın batı bölgesi içinde kayaya oyulmuş merdivenli iki tüneli olan tek örnektir [23].

Kayalığın Fırat'a bakan yüzünde yerden yaklaşık olarak 3 m. kadar süksekte daha önce de belirttiğimiz gibi Sarduri II dönemine ait yazıt bulunmaktadır. Urartu sınırları içerisinde en batıda bulunan kitabe olması bakımından ayrı bir önemi olan yazıt; dik yamaçta kayanın düzeltilmesi ile hazırlanmış olan yüzeye yazılmıştır. Yazıtın boyutları 130x180 cm'dir[24].

Burada gerçekleştirelen kazılar neticesinde Erken ve Orta Demir Çağı'na ait çanak-çömlek elde edilmiştir [25].

Fırat Nehri'nin geçit verdiği noktaya yakınlığı ve kuzeydoğusundaki verimli vadiye olan hakimiyeti, kalenin stratejik önemini arttırmaktadır.

M. Özdoğan, **Aşağı Fırat Havzası Yüzey Araştırmaları 1977**, İstanbul, 1977, s. 72.

22. Cengiz Işık, "Habibuşağı Nekropolü", **Belleten** 200, Ankara, 1987, s. 550-551.

23. Cengiz Işık, "Habibuşağı Nekropolü", s. 550. Ana kayanın kesilmesiyle meydana getirilmiş merdivenli tüneller Urartular'ın batıya yayıldıkları alan içerisinde hemen bütün kalelerde görülür. Bunlar arasında Bağın, Palu, Deliktaş, Harput, Kaleköy (Baskil), Kaleköy (Mazgirt) sayılabilir. Bkz. V. Kleiss-H. Houptmann, **Topographische Karte von Urartu**, Berlin, 1976, Harita I. Hemen hemen bütün tünellerin içi toprakla dolduğu için sonUna kadar gidilerek ulaştığı yeri bulmak mümkün değildir. Genel inanç şudur ki, bunlar kalenin üzerinden ya akarsu yatağına (H. Häuptmann, "Norşuntepe Kazısı 1970", **KP 1970 Çalışmaları**, s. 113.) ya da su sarmçlarına ulaşmaktadır (Lehman Haupt, **Armenien II**, s. 464 vd.).

24. Mehmet Özdoğan, **Aşağı Fırat Havzası Yüzey Araştırmaları 1977**, İstanbul, 1977, s. 72.

25. Baki Öğün, "Habibuşağı Kazısı 1982", **V. KST**, İstanbul, 1983, s. 237.

5. GENEFİK KALESİ

Bugünkü Elazı-Bingöl karayolu üzerindeki Genefik Köyü'nün üst kısımlarında bulunmaktadır. Bilim dünyasının fazlaca tanımadığı kale hakkında az sayıda araştırma yapılmıştır [26].

E. Huntington Genefik köyü'nün yukarı kısımlarında yer alan Kaleköy ile Mazgirt'tekilere çok benzeyen merdiven ve suni teraslara sahip bir kaleden bahsetmiştir [27].

Kayaya oyulmuş batı eteklerindeki platformu sarnıçları ve basamak şeklindeki sur temel yataklarıyla tipik bir Urartu kalesinin tüm özelliklerini taşımaktadır [28].

70 x 40 m. kadar buyutlarındaki batı ve güneyi oldukça yalçın kayalık bir tepe üzerinde yer alan kalıntılar şimdi Keban Baraj Gölü suları altında kalmış bulunan tüm Altınova'ya hakim bir durumdadır. Surlardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

Norşuntepe'ye kuşuçumu 10 km. mesafede bulunan ve Palu'yu çıplak gözle görebilen, günümüzde çıkılması bir hayli güç olan bu sarp alanın Urartular açısından önemli bir rol oynadığı günümüze kadar ulaşabilmiş kalıntılardan çıkabilmek zor değildir [29].

---

26. E. Huntington, "Arnenische Altertümer", **ZfE** 32, 1900, s. 140 vd.; H. Hauptmann, **KP 1970 Çalışmaları**, s. 97.

27. E. Huntington, "Armenische Altertümer", **ZfE** 32, 1900, s. 140 vd.

28. Yeli Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırmaları 1986", **V. AST**, C. II., Ankara, 1987, s. 9.

29. Yeli Sevin, a.g.m., s. 9.

6. PERTEK KALESİ

Tunceli iline bağlı Pertek ilçesinin 5. km güneyinde Keban Baraj Gölü sahası içerisinde bulunan ve günümüzde bir adan görünümünde olan Yalçın kayalık üzerinde bulunmaktadır. Pertek Kalesi eskiden beri birçok araştırmacının uğrak yeri olmuştur [30].

Kalede Urartular'a ait birçok kalıntı mevcuttur. Burada kapıya oyulmuş çukurlar ve büyük bir erzak deposu, kayanın yüzeyine yapılmış basamaklar ve sur-temel yuvaları hemen göze çarpmaktadır.

Bu kalede bulunan kaya çanakları ve basamaklı sunağa dönüştürülen kaya kütlesiyle birleştirilmiş ve bu haliyle Hattuşa'da bulunan Hitit kaya sunaklarına benzemektedir [31].

7. BAĞIN KALESİ

Tunceli ili Mazgirt ilçesine bağlı Bağın Köyü'nde bulunmaktadır. Özellikle Menua dönemine ait kitabesiyle oldukça tanınmış bir urartu yerleşmesidir [32].

Urartu'nun batı nüfuz bölgesinde bulunan bu kale zaptedilmesi

---

30. C.F. Lehman-Haupt, **Armenien I**, 1910, s. 473 vd.; E. Huntington, "Weitere Berichte Über Commagene", **ZfE** 33, 1901, s. 173, 180 vd. H. Hübschman, **Die Armenischen Ortsnamen**, 1904, s. 413; H. Hauptmann, "Norşuntepe", **İM** 19/20, 1969/70, s. 25.

31. Fahri Işık, "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu", **TAD** XXVIII, Ankara, 1989, s. 20.

32. Bkz. Lehman-Houpt, **Armenien I**, 1910, s. 467 vd.; II., s. 838; E. Huntington, "Weitere Berichte Über Commagene", **ZfE** 33, 1901, s. 174; H. Hübschman, **Die Armenischen Ortsnamen**, 1904, s. 295, 305, 463; C.A. Burney-D.M. Lang, **The Peoples of the Hills**, London 1971, s. 135, 139; H.P. Schaffer, "Zur Stele Menuas", **İM** 23/24, s. 33 vd.; C.A. Burney, "Urartian Fortress and Towns in the Van Region", **AS** VII, Ankara, 1957, s. 41-52.

oldukça güç kayalıklarda ve daire biçimindedir. Eteğinde Perisu hızlı bir şekilde akar. Kuzey ve batı taraflarındaki Ortaçağ'a ait duvarlar doğrudan doğruya Urartu kalıntılarının üzerine inşa edilmiştir. Daha önceki çoğu Urartu kalelerinde rastlanan ve nehire inen tünel burada da mevcuttur. Tünel muhtemelen düşman kuşatması sırasında nehirden su almaya yarıyordu [33].

Oldukça stratejik bir konumda bulunan kale Palu'nun 25 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. Kalede bulunan kaya odaları, kayaya oyulmuş sarnıçlar, merdivenler ve temel yerleri tıpkı Palu, Mazgirt-Kaleköy ve Habibuşağı gibi önemli Urartu yerleşmelerinde görülen tesislerdir.

Muhtemelen Menua döneminde inşa edilmiş olan Bağın Kalesi Kimmerler'in tahribatından sonra Rusa II döneminde yeniden yapılandırılmıştır.

8. MAZGİRT-KALEKÖY KALESİ

Mazgirt'e bağlı Kaleköy'de bulunan bir Urartu Kalesi'dir. Bu kale Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu'nun batı savunma kemerini oluşturur.

Burada bulunan tesisler Orta Demirçağ kalelerinde bulunan tesislerin tipik örnekleridir. Merdiven şekilleri, temel oyuntuları ve ahşap yapı tarzında yapılmış kaya odaları, Toprakkale kabartmalı bloklarının ve Van Kalesi'ndeki Neft-Kuyusu'nun aynısıdır [34].

Bu kalede ayrıca merdivenli tüneller, teraslar, platformlar merdiven

---

[33]. C. A. Burney, a.g.m., s. 52.

[34]. Bkz. B. Piotrovski, **Il Regno di Van Urartu**, Roma, 1966, s. 304; M.N. von Loon, **Urartian Art**, İstanbul, 1966, s. 61-77.

ve sarnıçlar gibi Urartu tesisatı mevcuttur. Bunlar da Ağrı-Kancıklı'daki Urartu tesislerini hatırlatmaktadır [35].

Yine bu kalede daha önce bahsettiğimiz gibi Rosa II dönemine ait ve oldukça tahrip edilmiş çivi yazılı Urartu kitabesi bulunmaktadır.

9. MALTEPE KALESİ

Karakaya Baraj Gölü sahasının kuzey ucunda ve Fırat'ın doğu kıyısı üzerinde bulunan müstahkem mevkidir. Yeri açısından Habibuşağı Kalesi'ni hatırlatmaktadır.

Kayalık doruğun, daha az meyilli olan güney ve doğu yamaçlarında, Urartu kaleleri için çok tipik ve belirleyici olan, basamaklar halindeki sur-temel yuvaları görülebilmektedir. Bu yuvaların teknik özellikleri Van Bölgesi Urartu kalelerinde olduğu gibidir.

Maltepe'yi Urartu Devleti'nin güneybatı sınır karakollarından biri olarak değerlendirmek yanlış bir kanaat olmasa gerek [36].

10. HAROĞLU KALESİ

Baskil'in 12 km. kadar kuzeydoğusunda Baskil-Elazığ karayolunun 3-4 km. kadar kuzeyinde yeralmaktadır. Malatya üzerinden gelip, Fırat kıyılarından Harput'a doğru uzanan doğal geçitlerin Elazığ Ovası'na giriş noktasında oldukça stratejik bir noktada yer alan 70 x 100 m kadar

---

35. H.P. Schaffer, "Die İnscrift Rusa II", 1977, s. 253.

36 Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırmaları 1985", **V. AST**, C. II., Ankara, 1986, s. 280-281; Mehmet Özdoğan, **Aşağı Fırat Havzası Yüzey Araştırmaları 1977**, İstanbul, 1977, s. 57; Huntington 1900 yılında burayı ziyaret etmiş olmakla birlikte herhangi bir bilgi vermemiştir (Huntington,"Weitere Berichte Über Commagene", **ZfE** 33, s. 189).

boyutlarındaki kale aynı adlı dağın güneydoğu ucunda, ancak, kuzey ve kuzeybatı yönlerden ulaşılabilen sarp bir kayalığın üzerinde kurulmuştur.

Urartular'a özgü kayaya oyulmuş basamaklı tünel ve sarnıcıyla dikkat çekici olan kalenin, tabiatın çıkılmasını imkansızlaştırdığı güney ve güneydoğu yüzlerine oyulmuş penceremsi üç dikdörtgen oyuğun nasıl bir mekana açıldıkları ise anlaşılamamıştır.

Buradan elde edilen seramik parçalarına göre kalenin öteki Urartu kalelerine göre daha erken bir tarihte kurulup, daha sonra terkedilmiş olması muhtemeldir [37].

11. HACISELİ

Harput'un 10 km kadar kuzeyinde yeralan Hacıseli Köyü'nde daha önce bahsettiğimiz Urartu Karayolua benzer özellikler gösteren bir antik yol tespit edilmiştir. Antik yolun Harput'tan devamla buraya uzanması muhtemeldir.

Ayrıca köyün hemen üst tarafında bir kaya mezarı [38] Urartu mezarlarını andıran özellikleriyle dikkati çekmektedir. 2.40 x 1.60 metre boyutlarında ve 0.70 m yüksekliğindeki mezar odasına girişin iç yüzüne oyulmuş bir basamakla inilmektedir [39].

Hacıseli mezar odasına boyutları yönünden benzer küçük bir kaya mezarı Van Kalesi'nde Neft-Kuyu ve İç Kale mezar anıtlarına ait platformun alt kısmında yer almaktadır [40].

---

[37]. Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması", s. 286.

[38]. Mezarın ilk keşfi Nurettin Ardıçoğlu tarafından yapılmıştır (N. Ardıçoğlu, **Harput Tarihi**, İstanbul, 1964, s. 8).

[39]. Veli Sevin, a.g.m., s. 287.

[40]. B. Piotrovski, **Il Regno di Van Urartu**, Roma 1966, Figür 61; Veli Sevin, a.g.m.,

12. GÖKBELEN KALESİ

Keban ilçe merkezinin 40 km kadar güneyinde yer alan Gökbelen Köyü'nün Köşker mevkiinde güneyi oldukça dik bir uçurumlu olarak sınırlanmış olan kayalık tepenin kuzey yanına 170 m. kadar uzunluğunda 1.95 m. kalınlığında taştan bir sur çekilmiştir. Kabaca biçimlendirilmiş ırı bloklardan yapılan bu sur üzerinde belirli aralıklarla irili-ulaklı destek çıkıntıları ve muhtemelen bir geçit görülebilmektedir. bu sur türü kalenin Urartu eseri olmasını düşündürmektedir [41].

13. BASKİL-KALEKÖY

Baskil'in 40 km kadar kuzeyinde, Hasikli Köyü'nün 16 km. kuzeybatısında ve Fırat kıyısında yeralan bir kaledir.

Köy konik biçimli sivri bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Tepenin üzerinde büyükçe bir kale yıkıntısına ait olduğu anlaşılan kalıntılar bulunmaktadır.

Kaledeki ilginç kalıntılardan birisi kaya tünelidir. Fırat'a bakan dik yamaçta, kısmen kayadaki doğal oyuntudan yararlanılarak, kısmen de kayanın oyulması ile açılmış olan tünel büyük bir ihtimalle kale ile Fırat Nehri arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Tünelin dışında çeşitli yerlerinde kayaya oyulmuş su kanalı izlerine de rastlanmaktadır [42].

---

s. 287.

41. Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırmaları", 1987, **VI. AST**, 1988, s. 455-456.

42. Mehmet Özdoğan, **Aşağı Fırat Havzası Yüzey Araştırmaları 1977**, İstanbul, 1977, s. 61.

14. TAARRUZTEPE

Elazığ merkezinin 24 km. kadar kuzeydoğusundaki Kürdemlik yakınlarında iki kaya odası ile köyün 2 km kuzeyinde, günümüzde Taarruztepe adını taşıyan kayalık bir sırt üzerinde Demirçağı'na ait küçük bir yerleşim yeri tesbit edilmiştir.

Kaya odalarından birincisine erişilmemekle birlikte ikincisi incelenebilmiştir. Tabanı toprakla kaplı oda 3.00 x 2.20 m. boyutlarında 1.70 m. yüksekliğinde diktörtgene yakın bir plan vermektedir. Gerek köşelerde gerekse yan ve tavan duvarların oyuluşunda özen gösterildiğine ilişkin hiç bir iz yoktur. Bu özellik Urartu halk mezarlarında sık sık karşılaşılan bir olgudur [43].

15. TANRIVERMİŞ

Elazığ-Pertek karayolunun 15. km.'sindeki Aydıncık Köyü'nün 500 m. kadar kuzeyinde yeralan Tanrıvermiş mevkiinde 55 x 25 m. boyutlarında bir Urartu tahkimatının varlığı tesbit edilmiştir.

Güney yüzü çıkılması imkansız biçimde sarp olan kayalık üzerinde basamak şeklinde sur-temel yuvaları, kayaya oyulmuş düzgün bir platform ve küp biçimli üç sarnıç görünmektedir.

Bu küçük Urartu karakolunun en ilginç yanı kayalığın tırmanılması imkansız olan güney yüzüne oyulmuş üç kaya mezarıdır, bunlardan batı uçtaki 1.30 x 1.10 m. boyutlarında ve 1.40 m. yüksekliğindedir. Bu küçük odacıklar pekçok yönden Hacıseli kaya mezarına benzemektedir [44].

---

43. Veli Sevin, "Elazığ-Malatya-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", **V. AST**, İstanbul, 1987, s. 10.

44. Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1987", **VI. AST**, İstanbul, 1988, s. 457.

16. DELİKTAŞ

Deliktaş adını taşıyan bu mevki İlemil Köyü'nün batısında Murat Nehri'nin Antitoros dağlarını kestiği noktanın 2.5 km arkasında dağların Murat Nehri'ne çok yaklaştığı bir noktada yer almaktaydı. Ancak günümüzde Keban Baraj Gölü suları altında kalmıştır.

Bu mevkiye Deliktaş denilmesinin nedeni buraya açılan merdivenli bir tünel idi. Bu mevkiin bazı yerlerinde basamaklar da tesbit edilmiştir. Kaleyi nehir yatağına bağlayan Deliktaş merdivenli tüneli; Eğil, Bağın ve Palu anıtsal tesisler grubuna girmektedir [45].

17. YILDIZTEPE

Elazığ-Bingöl Karayolu üzerindeki Yenikapı (Könk) köyünün Eyüpbağları mezrasında, Mastar Dağı'nın kuzey eteklerine bir boyunla bağlı olan , yaklaşık olarak 100-150 m. yüksekliğindeki stratejik konumlu bir tepenin üzerine kurulmuş bu yerleşmeden üzerindeki Ortaçağ kalesi yüzünden fazla bir kalıntı gelebilmiş değildir. 80 x 60 m. boyutlarındaki Yıldıztepe'nin kuzeydoğu eteklerindeki kimi zayıf taş duvar işleri Urartu kalesini kuşatan surlara ait olabilir.

Tepenin oldukça dik olan kuzey etekleri üzerinde Urartu seramik parçalarına yoğun olarak rastlanmaktadır [46].

---

45. H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı 1970", **KP 1970 Çalışmaları**, Ankara, 1972, s.97.

46. Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1982", **VI AST**, İstanbul, 1988, s. 460-461.

18. BAHÇECİK

Karakoçan'a bağlı Bahçecik köyünde bulunan bir Urartu yerleşmesidir. Urartu karayolu üzerindeki bir konaklama istasyonu olan Bahçecik, sadece Urartular döneminde iskan görmüştür. Tepenin üzerinde Urartu'da benzerleri bulunan bir yapı tesbit edilen kaya işaretleri yapının Urartulu karakterini ispatlayan belgelerdir [47].

19. DİĞER YERLEŞMELER

Elazığ çevresindeki bu Urartu yerleşmelerinin yanısıra daha az tanınmış olan yerleşmeler de mevcuttur. Bunlardan ilki Burmageçit'tir.

Tunceli iline bağlı Burmageçit köyü yakınında yol yapımı esnasında ortaya çıkartılan mezarlardan Argişti I ve Sarduri II dönemine ait olduğu anlaşılan eşyalar bulunmuştur. Bu mevkide ve buradan çıkarılan Urartu eserleri üzerinde değerli hocam Recep Yıldırım'ın araştırmaları mevcuttur[48].

Bundan başka Bingöl yolu üzerindeki Koçkale Köyü'nün yukarısında yeralan ve birinin zemin kısmında yuvarlak bir oyuntu bulunan, suni platformlara oyulmuş dar bir merdivene sahip "Kale" veya "Geloş" adını taşıyan bir Urartu yerleşmesi tesbit edilmiştir [49].

---

47. Veli Sevin, a.g.m., s. 459-460.

48. Recep Yıldırım, "Elazığ Müzesinde Bulunan Burmageçit Urartu Kemer Parçaları", **Anadolu Demir Çağları**, Ankara, 1991, s. 131-148; "Burmageçit Urartu Miğferi", **F. Ü. Sosyal Bilimlere Dergisi 1988 II.**, Elazığ, s. 217-218; "Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1989 III.**, Elazığ, s. 279-288.

49. E. Huntington, "Weitere Berichte Über Commagene", **ZfE** 33, 1901, s. 140 vd.

Ayrıca Baki Öğün başkanlığında gerçekleştirilen Haraba kazılarında Urartu kalelerine çok benzeyen bir kale ile Urartu Çanak-Çömleğini andıran buluntular elde edilmesi burasının da bir Urartu yerleşmesi olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir [50].

Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız üzere Elazığ yöresi ekonomik, ticari ve askeri açıdan sahip olduğu öneme paralel olarak Urartular döneminde oldukça yoğun bir iskan gördüğünü söyleyebiliriz.

[50]. Baki Öğün, "Haraba Kazıları, 1969", **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971, s. 40-46.

SONUÇ

Elazığ yöresi tarih öncesi dönemlerden beri yoğun bir iskân görmüştür. Türkiye'nin en fazla kazı yapılan illerinden biri olan Elazığ'da bu araştırmalar neticesinde yöreden birçok medeniyetin gelip geçtiği anlaşılmıştır. Yazılı kaynaklarda sık sık adına rastladığımız bölge Hititler ve sonrası dönemde önemli bir mevkide bulunduğu anlaşılmıştır.

Yörede bol miktarda bulunan maden, sahip olduğu verimli ovalar, önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması ve Orta Anadolu ile Doğu Anadolu arasında adeta bir köprü konumunda olması gerek Urartu öncesi ve gerekse Urartu döneminde birçok medeniyetin ilgisini çekmiş ve yöre yoğun bir siyasi faaliyet yaşamıştır.

Urartular da bu öneme paralel olarak yörede yoğun bir siyasi ve kültürel faaliyette bulunmuşlar ve yörenin hakimiyetini ellerinde tutabilmek için zaman zaman Malatya Krallığı ile zaman zaman da Aşşur Devleti ile savaşmak zorunda kalmışlardır. Tarihi gelişmelerden Urartular batı sınırının güvenliğini kontrol altında tutabilmek için Elazığ yöresini mutlaka elde tutmanın gerektiğini kabul etmişlerdir. Bunu yöredeki askeri tesislerin yoğunluğundan anlıyoruz.

Ayrıca Aşşur Devleti'nin gücünü kırabilmek için Orta Anadolu ile bağlantısını koparmaya çalışan Urartular, Elazığ yöresini bu bağlantıyı sağlamasından dolayı güçlü bir şekilde ellerinde tutmaya çalışmışlardır.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

1. Adantz, N., **Historie d'Armenie**, Paris 1946.
2. Andrea, W., **Die Stelenreihen in Assur**, Leipzig 1913.
3. Arsebük, Güven, "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", **IX. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara 1986.
4. Astour, M.C., "The Arena of Tiglatpileser III's Campaign Against Sarduri II 743 B.C.", **Assur** II, 1979.
5. Bahar, Hasan, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987", **VI. AST**, Ankara 1988.
6. Balkan, Kemal, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", **Anatolia** V, Ankara.
7. Barnet, R.D., "Urartu", **CAH**, 3/2, Cambridge, 1982.
8. Belli, Oktay, "Urartular", **AU** C. I, İstanbul, 1982.
9. ————, Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", **An. Ar.** XI, İstanbul, 1989.
10. ————, "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", **An. Ar.** IV, İstanbul 1979.
11. ————, "Yukarı Fırat Bölgesi'nin Eski Metalürjik Faaliyetlerinin Araştırılması" **VI. AST**, Ankara, 1988.
12. Beran, Thomas, "Zur Inschrift Sarduri III Bei İzoli", **İM** 7, Berlin 1954.
13. Bilgi, Önder, "Köşkerbaba Höyük Kazıları 1982", **V. KST**, İstanbul, 1983.
14. Bittel, K., **Die Hethiter**, Munchen, 1970.

15. Burney, C.A., "A First Season of Excavations at the Urartion Citadel of Kayalıdere", **AS** XVI, Ankara, 1966.

16. ————, "Aspect of the Excavations in the Altınova, Elazığ", **AS** XXX, Ankara, 1980.

17. ————, "Urartian Fortress and Towns in the Van Region", **AS VII**, Ankara, 1957.

18. Burney, C.A.-Lang, D.M., **The Peoples of the Hills**, London, 1971.

19. Charlesworth, M.F., "Three Urartian Tombs at Palu in Turkey", **AMI**, Berlin, 1980.

20. Çilingiroğlu, Altan, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", **An. Ar.** IV-V, İstanbul, 1976-77.

21. ————, **Urartu ve Kuzey Suriye**, İzmir 1984

22. ————, "Van Gölü Havzasında Demirçağlarının Başlangıcının Tarihi", **Anadolu Demir Çağları**, İzmir, 1987.

23. Darga, Muhibbe, "Şemsiyetepe Kurtarma Kazıları 1982 Çalışmaları", **V. KST**, İstanbul, 1982.

24. Diakonoff, M., "Ancient Near East in Soviet Research", **Archiv Orientalni**, Praha, 1959.

25. Diakonoff, M. - Kashkai, S.M., **Geographical Names According to Urartian Text**, Wiesbaden, 1981.

26. Dinçol, Ali M., "Ein Hurno Hethitisches Festritual: (H) Isuwas", **Belleten** 206, Ankara, 1989.

27. Duru, Refik, **Keban Projesi Değirmentepe Kazısı**, Ankara, 1979.

28. Ertem, Hayri, **Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini**, Ankara, 1973.

29. ————, "Han İbrahim Şah Kazısı, **KP 1970-71 Çalışmaları**, Ankara, 1974.

30. ————, "Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1990.

31. Erzen, Afif, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1986.

32. Esin, Ufuk, ODTÜ Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları", **VII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1972.

33. ————, "Tepecik ve Tülintepe Kazıları", **VIII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1972.

34. Forrer, E., **Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches**, Leipzig, 1920.

35. Forrer, E.,-Unger, E., "Alzi", **RIA I**, Berlin, 1928.

36. Friedrich, J., "Keilschrifturkunden aus Boğhozköl", **AfO** VI, Berlin, 1930.

37. Garstang, J.,-Gurney, O.R., **Geography of the Hittite Empire**, London, 1959.

38. Götz, A., "Kizzuwatna and the Problem of Hittite Gegraphy", **Yale Oriental Series 22**, New Haven, 1940.

39. Grayson, A.K., "Assyria" **CAH** 3/1, Combridge, 1982.

40. Gülçur, Sevil, **Die Chalcolithische Keramik von Norşuntepe**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1988.

41. Güterbock, H.G., "Hittite Hierogliphic Seal İmpressions From Korucutepe", **JNES** XXXII, Chicago, 1973.

42. Haas, V., **Das Reich Urartu**, Konstanz, 1986.

43. Harper, R.P., "Pağnik Öreni Kazısı 1969", **KP 1969 Çalışmaları**, Ankara, 1971.

44. Hauptmann, H., "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yeşleşmelerin Gelişimi", **VIII. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I., Ankara, 1979.

45. ————, "Körtepe Kazıları, 1972", **KP 1972 Çalışmaları**, Ankara, 1976.

46. ————, "Norşun-Tepe Historiche Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968-69", **IM** 19/20, Berlin, 1969/70.

47. Herzfeld, E., **The Persian Empire**, Wiesbaden, 1968.

48. Hulin, P., The Inscriptions on the Carved Throne Base of the Shalmaneser III, **IRAQ** XXV. 1963.

49. Huntington, E., "Armenische Altertümer", **ZfE** XXXII, 1900.

50. ————, "Weitere Berichte Über Forschungen in Armenien un Commagene", **ZfE** , 1901.

51. Işık, Cengiz, "Habibuşağı Nekropolü", **Belleten** 200, Ankara, 1987.

52. Işık, Fahri, "Batı Uygarlığının Kökeni Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür-Sanat İlişkilerinde Anadolu", **TAD** XXVIII, Ankara, 1989.

53. Kolaç, Mustafa, "Kömürhan Urartu Kitabesi", **Belleten** 79, Ankara, 1954.

54. Kammunhuber, A., "Keilschrifttexte aus Bağhazköi", **Orientalia** 39/4, Berlin 1970.

55. Kınal, Füruzan, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1987.

56. ————, "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", **Atatürk Konferansları 1970**, Ankara, 1971.

57. ————, "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri", **Belleten** 41, Ankara, 1947.

58. Kleiss, V.-Hauptmann, H., **Topographische Karte von Urartu**, Berlin, 1976.

59. Klengel, H., "Anatolische Königtümer Der Hethiterzeit", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1990.

60. ————, "Die Hethiter und Isuwa", **OA** VII, Roma, 1968.

70. ————, "Isuwa" **RLA** V, New York, 1976.

71. ————, "Nochmal zu Isuwa", **OA** XV, Roma, 1970.

72. Koşay, H. Zübeyir, **Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970**, Ankara, 1976.

73. ————, "Yeniköy Höyüğü Kazısı 1972, **KP 1972 Çalışmaları**, Ankara, 1976.

74. Kökten, İ. Kılıç, "Keban Baraj Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları", **Atatürk Konferansları 1970**, Ankara, 1971.

75. König, F.W., "Handbuch der Chaldischen Inschriften", **AfO** VIII, Graz, 1955-57.

76. Köroğlu, Kemalettin, **Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1988.

77. Köroğlu, Kemalettin,-Dinçol, Ali M., "Palu Yazıtı Üzerine Bir Not", **An. Ar.** XI, İstanbul, 1990.

78. Laessøe, J., "Building Inscriptions from Fourth Shalmaneser Nimrud", **IRAQ 21**, 1959.

79. Lehman-Haupt, C.F., **Armenien Einst und Jetzt I, II**, Berlin 1910, 1931.

80. ————, **Corpus Inscriptionum Chaldicarum II**, Berlin, 1935.

81. Luckenbill, D.D., **Ancient Records of Assyria and Babylonia I**, Chicago, 1920.

82. Lynch, H.FB., **Armenia Travels and Studies II**, Beyrut, 1965.

83. Melikişvili, G.A., **Nairi-Urartu**, Tiflis, 1954.

84. ————, **Urartskie Kloobraznyne Nadpisi**, Moskova, 1960.

85. Mellink, M.J., "Mita, Mushki and Phrygians", **An. Ar.**, Bossert'e Armağan, İstanbul, 1974.

86. Moses Khorenatsi, **History of the Armenians**, Transl. Robert Wilhamson, London, 1978.

87. Monte, G.F.,-Tischler, J., **Die Orts und Gewassernamed der Hethitischen Texte I**, Wiesbaden, 1978.

88. Naumann, Rudolf, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Çev: Beral Madra, Ankara, 1991.

89. Olmstead, A.T., "History of Assyria", Chicago, 1960.

90. Öğün, Baki, "Habibuşağı Kazısı 1982", **V. KST**, İstanbul, 1983.

91. ————, "Haraba Kazıları", **KP 1969, 1970, 1973 Çalışmaları**, Ankara, 1971, 1974, 1976.

92. ————, "Urartular", **TA**, C. 33, Ankara, 1974.

93. Özdoğan, Mehmet, **Aşağı Fırat Havzası Yüzey Araştırmaları**, Ankara, 1977.

94. Özgüç, Tahsin, **Altıntepe II**, Ankara, 1969.

95. Piotrovski, B., **Il Reqno di van Urartu**, Roma, 1966.

96. ————, **Urartu**, Genova, 1969.

97. Ramsay, William M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, İstanbul, 1960.

98. Riemschneider, M., **Das Reich Am Ararat**, Leipzig.

99. Russel, H., "Shalmanesser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", **AS** XXXIV, Ankara, 1984.

100. Salvini, M., **Nairi e Uruatri**, Roma, 1967.

101. Schafer, H.P., "Die Inschrift Rusa II Argistehinisin Mazgirt-Kaleköy", **Studi Micenei ed Egeo-Anatollici** LXVIII, Roma, 1977.

102. ————, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balın), **IM** 23/24, Berlin, 1973-74.

103. Serdaroğlu, Ümit, "Ağın ve Kalacık Kazıları, **KP 1969-70-71 Çalışmaları**, Ankara, 1971-72-73.

104. ————, **Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1977**, Ankara, 1977.

105. Sevin, Veli, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1985", **IV. AST**, Ankara, 1986.

106. ————, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", **V. AST**, Ankara, 1987.

107. ————, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987", **VI. AST**, Ankara, 1988.

108. ————, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", **Höyük I**, Ankara, 1988.

109. ————, "Frygler", **AU**, C. II, İstanbul, 1982.

110. ————, "İmikuşağı Kazıları", **V. KST**, İstanbul, 1983.

111. ————, **Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi** (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1979.

112. ————, "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", **An. Ar.** XI, İstanbul, 1989.

113. ————, "Urartu'nun Güneybatı Yayılımı Üzerine Yeni Gözlemler", **Anadolu Demir Çağları**, Ankara, 1991.

114. Tarhan, M. Taner, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallar'dan "Lutipri=Lapturi" Hakkında Yeni Gözlemler", **An. Ar.** VIII, İstanbul, 1983.

115. ————, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karekteri", **An. Ar.** IX, İstanbul, 1983.

116. Tozer, H.F., **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, London, 1881.

117. Umurtak, Gülsün, "Hitit İmparatorluk Çağında Isuwa Ülkesi Çanak-Çömleği Üzerine Bir Araştırma (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1982.

118. Van Loon, M.N., "Korucutepe", **JNES** XXXII, Chicago, 1973.

119. ————, "The Euphrates Mentioned Sarduri II of Urartu", **Güterbock'a Armağan**, İstanbul, 1974.

120. ————, "The Place of Urartu in the First Millenium BC Trade, **IRAQ** XXXIX, 1977.

121. ————, **Urartian Art.**, İstanbul, 1966.

122. Wafler, M., "Norşuntepe Luvi Hiyerogrifli Mühürler ve Mühür Baskıları", **KP 1971 Çalışmaları**, Ankara, 1974.

123. Watermann, L.W., **Royal Correspondence of the Assyrian Empire I**, Ann. Arbor, 1920.

124. Weidner, E., "Die Feldzüge und Bauten Tiglatpileser I, **AfO17**, Berlin, 1957-58.

125. ————, "Politische Dokumente aus Kleinasiens", **Boğazköi-Studien VIII**, Leipzig, 1929.

126. Whallon, Robert-Wright, Henry, T., "1968 Yılı Fatmalı-Kalecik Kazısı Ön Raporu", **1968 Yaz Çalışmaları**, Ankara, 1970.

127. Wilson, K., "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", **IRAQ** XXV, 1952.

128. Wiseman, D.J., "A Fragmentary İnscription of Tiglatpileser III, From Nimrud", **IRAQ** XXIV, 1952.

129. ————, "Assyria and Babylonia C. 1200-1000 BC", **CAH** 41, Cambridge, 1965.

130. Yıldırım, Recep, "Burmageçit Urartu Miğferleri", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1988 II**, Elazığ.

131. ————, "Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1989 III.**, Elazığ.

132. ————, "Elazığ Müzesinde Bulunan Burmageçit Urartu Kemer Parçaları", **Anadolu Demir Çağları**, Ankara, 1991.

133. ————, "Urartu At Gemleri ve Kültür İlişkileri", **X. TTK Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, 1990.

134. ————, "Urartu'nun Batı Bölgesi", **XI. TTK.'ne Sunulan Bildiri**.

EKLER

İZOLİ YAZITI

1. ^{d}Hal-di-i-ni Uş-ta-bi ma-si-ni ^{GIS}Şu-ri ka-ru-ni
2. ^{j}Hi-la-ru-a-da-ni IŞa-hu-hi MAN ^{URU}Me-li-te-al-Hi-e
3. KUR-ni-e te-qu-ni Sar-du-ri-ka-i Ar-giş-H-hi-ni
4. ^{d}Hal-di-i Ku-ru-ni ^{d}Hal-di-ni ^{GIS}Şu-ri-i ku-ru-ni
5. Uş-ta-bi Sar-du-ri-ni Ar-giş-H-e-hi
6. Sar-du-ri-şe a-li ^{LU}bu-ra-na-di tu-i-iş-hi ma-nu
7. Ü-i a-i-ni-e-i MAN iş-ti-ni ka-ü-ri hu-ti-o-di
8. ^{d}Hal-di-e-di EN-di ^{d}IM-di ^{d}UTU-ni-di DİNGİR ^{MES}-aş-te
9. ^{KUR}Bi-a-i-na-aş-te a-lu-si-ni al-su-i-şi-ni
10. a-li a-ba-di ha-şi-al-me-e DİNGİR ^{MES}za-tü-me KASKAL-e
11. ka-a-di ^{LU}A.Si ^{MES}-şi ^{URU}Tu-me-iş-ki-ni-ka-i
12. i-ku-ka-ni UT-ME-ni-e uş-ta-di KUR-ni-di an-da-ni
13. ^{KUR}Qa-la-a-ni a-al-du-bi ku-tu-bi pa-ri ^{KUR} Kar-ni-şi-e
14. ^{KUR}Ba-ni sal-ma-at-hi ^{URU}Me-li-te-a-ni Ku-tu-bi pa-ri
15. ^{KUR} Mu-şa-ni-e ^{URU}Za-ab-şa a-su-n [i 14] E. GAL^{MES} URU^{MES}
16. şu-si-ni UT-ME-ni aş-gu-bi E.GAL^{MES} har-ha-ar-şu-bi
17. URU^{MES} GIBIL-bi 50 ^{GIS}GIGIR$^{[MES]}$ gu-nu-şi-ni şa-tu-ü-bi
18. gu-ni-şi-ni-ni bi-di-a-di ba-ad-gu-lu-u-bi
19. ^{URU}Sa-Si-i-ni ^{URU}MAN-nu-si Hi-la-ru-a-da-a-i
20. a-gu-nu-ni- ma-nu gu-nu-şü=a-a ha-u-bi- ni-ri-bi a-şe ^{GAL}lu-tu
21. iş-ti-ni- iş-i-u-bi Sar-du-ri-şe a-li iş-ti-di
22. ul-hu-di ^{URU}Me-li-te-a-ni ga-ab-ga-ru-li-ni nu-na-a-bi
23. Hi-la-ru-a-da-ni ka-üu-ki-e su-lu-uş-ti-i-bi

24. şa-tu-a-li ku-ri-e-li si-lu-a-di-ma-ku-ri na-hu-bi

25. GUŞKİN KÜ.BABBAR Bi-Bu di-id-gu-şi-i ^{KUR}Bi-a-na-i-di a-gu-bi

26. ma-a-ni a-al-tu-bi me-e-şi-ni pi-e-i 9 E.GAL^{MES}-e-di

27. su-du-gu-u-bi a-bi-li-du-bi ^{KUR}e-ba-ni-ki-di

28. ^{URU}Ha-a-za-a-ni ^{URU}U-u-ra-a-hi ^{URU}Tu-me-iş-ki

29. ^{URU}Ara-si-ni ^{URU}Ma-ni-nu-u-i ^{URU}A-ri-şi

30. ^{URU}Qu-ul-bi-tar-ri-ni ^{URU}Ta-şe-e

31. ^{URU}Qu-e-ra-i-ta-a-şe-e ^{URU}Me-e-lu-ia-ni

32. ^{d}Hal-di-ni-ni Al-su-i-şi-ni Sar-du-ri-ni

33. Ar-giş-ti-bi MAN DAN - NU MAN al-su-i-ni MAN ^{KUR}Bi-a-i-na-u-e

34. a-lu-şi ^{URU}Tu-uş-pa-a^{URU} Sar-du-ri-şe pi-tu-li-i-e

35. a-lu-şe i-ni DUB-te tu-li-e a-lu-şe pi-tu-li-i-e

36. a-lu-şe şe-ri-du-li-e a-lu-şe a-i-ni i-ni-li du-li

37. ti-u-l[i]-e u-li-i tu-ri-e tu-ri-ni-ni

38. ^{d}Hal-di-şe ^{d}IM-şe ^{d}UTU-şe DİNGİR^{MES}-şe ma-a-ni

39. ar-[mu-zi ^{d}UTU]-ni pi-e-ni me-i ar-hi-u-ru-li-a-ni

40. me-i i-n[a]-ni me-i n[a]-ra a-u-i-e u-lu-li-e

PALU YAZITI

I. ^{d}Hal-di-ni Uş-ta-a-be ma-si-ni-i-e ^{GIS}Şu-ri-e ka-ru-ni
^{URU}Şe-be-te-ri-a-ni ^{KUR}-ni-e ka-ru-ni ^{URU}Hu-za-na-a-ni
^{KUR}-ni-e ka-ru-ni ^{KUR}Şu-pa-a-ni

II. ^{d}Hal-di-i ku-ru-ni ^{d}Hal-di-i-ni ^{GIS}Şu-ri-i ku-ri-ni
^{d}Hal-di-ni-ni U[s]-ma-a-şi-ni uş-ta-a--be Me-nu-a-ni
İş-pu-u-i-ni-e-he

III. ha-u-ni ^{URU}Şe-be-te-ri-a-ni ^{KUR}e-ba-ni-e ha-u-ni
^{URU}Hu-ça-a-na-n[i] ^{KUR}e-ba-ni-e ha-u-ni ^{KUR}Şu-u-p[a]-a-ni
ku-tu-n[i] pa-a-ri-e ^{KUR}Ha-a-te-i-na-a

IV. ^{d}Hal-di-e-i-ni pu-li-si ku-gu-u-un[i] ^{URU}Şe-be-te-ri-a
^{d}Hal-di-i i-a-ra-[n]i şi-di-iş-tu-ni ^{URU}Şe-be-te-ri-a
a-su-[n]i li-e ha-a-u-a-li ^{MAN} ^{URU}Me-li-te-a-al-he
a-al-du-ni me-si-ni pi-i

V. ^{d}Hal-di-ni-ni al-şu-u-si-i-ni Me-nu-a-ni İş-pu-u-i-ni-e-he
MAN. DAN.-NU. MAN al-su-u-si-ni-e ^{MAN} ^{KUR}Bi-i-a-i-na-a-u-e
a-lu-si-e ^{URU}Tu-uş-pa-e^{URU}

VI. Me-nu-a-şe a-li-e a-lu-şe i-ni DUB-te pi-tu-li-i-e
a-tu-şe tu-u-li-i-e a-lu-şe u-li-e i-ni-li du-li tu-ri-ni-ni
^{d}Hal-di-şe ^{d}IM-şe ^{d}-UTU-şe DİNGİR MES-şe ma-a-ni
^{d}UTU-ni pi-e-i-ni-e-me-i ar-hi u-ru-li-a-ni me-i na-ra-a
a-u-i-e u-[u]-li-e

BAĞIN YAZITI

PARÇA A

1. [^{d}Hal-di-i-ni-ni]
2. [UŞ-ma-a-şi-i-ni]
3. [^{d}Hal-di-i-e]
4. [e-u-ri-i-e]
5. ['me-i-nu-u-a-şe]
6. [iş-pu-u-i-ni-hi-ni-şe]
7. [l-ni pu-lu-şi]
    1. [ku]-u-gu-u-ni
    2. ^{d}Hal-di-i-ni-ni
    3. al-su-u-şi-ni
    4. Me-nu-u-a-ni
    5. İş-pu-u-i-ni-he
    6. LUGAL tar-a-i-e
    7. LUGAL al-su-u-i-ni
    8. LUGAL ^{KUR}Bi-a-i-na-u-e
    9. a-lu-si ^{URU}Tu-uş-pa-a^{URU}
    10. Me-nu-u-a-şe a-li
    11. Te-ru-bi Ti-ti-a-ni
    12. ış-ti-ni LU. EN. NAM
    13. Hal-di-i-ni-ni
    14. Uş-ma-a-şi-i-ni
    15. [^{d}Hal-di-i-e]
    16. [e-u-ri-i-e]

17. me-i-nū-u-a-şe
18. İş-pu-u-i-ni-hi-ni-şe
19. İ-ni ^{NA4}pu-lu-şi
20. ku-u-gu-u-ni
21. ^{d}Hal-di-i-ni-ni
22. al-su-u-i-şi-ni

PARÇA B

1. [Hal-di-i-ni-ni]
2. Uş-ma-a-şi-i-ni
3. [d]Hal-di-i[e]
4. e-u-ri-i-[e]
5. [me]-i-nu-u-[a-şe]
6. [İş-p]u-[u]-i-ni-[hi-ni-şe]
7. [i-n]i [pu-lu-şi]
8. [ku-u-gu-u-ni]

MAZGİRT-KALEKÖY YAZITI

1. [^{d}Hal-di-ni-ni uş-ma]-şi-i-ni Ru-sa-a-se Ar-giş-t[e-hi-ni-şe]
2. [----------] si-ni-li ^{LU}i-ri-u-ni-li ^{LU}[----------]
3. ---------- (iu-bar-hi-i)-e-di-i LU LU-ni-ni
   pa-ri al-zi-na (a-KI. TIM. ma-nu-u-li-e)
4. ---------- (r[i]-al-zi-na-a)-i ^{LU}UKU i-şe-mu
   ^{d}UTU-ni-Ka-a-i ----------
5. [----------] ba-di-ni DUB a-li mu-ni-i-e-şe DUB r[a-------
6. [----------] u ma a [----------] e ^{KUR}e-ba-na [--------
7. [----------] -ni-e ^{d}Hal-di- [----------
8. [----------] li- [----------
9. [----------]-ni-ni [----------
10. [----------] URU ^{MES}a [----------
11. [----------] gi-e-i [----------
12. [----------] a [----------

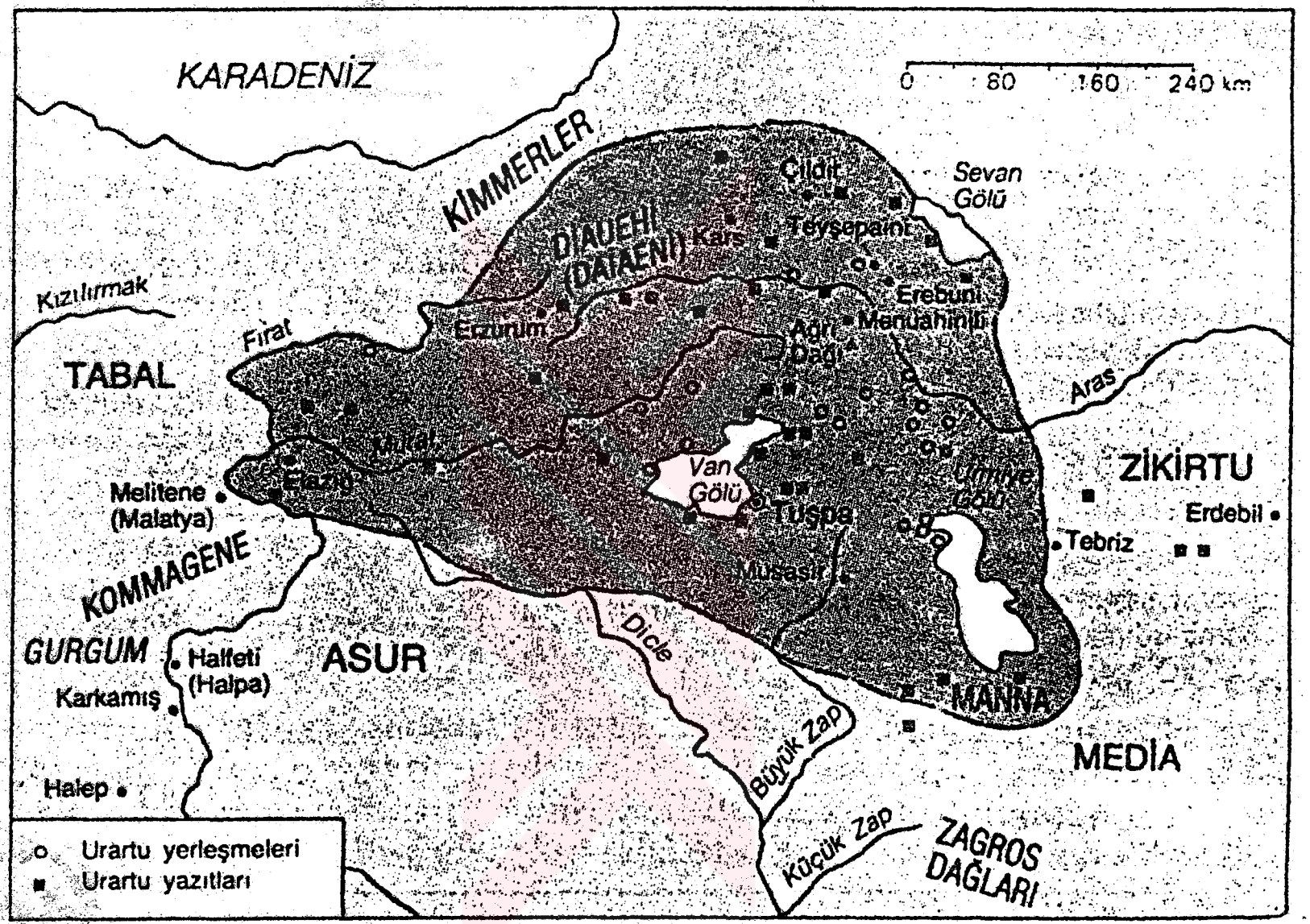

Harita: 1- Urartular

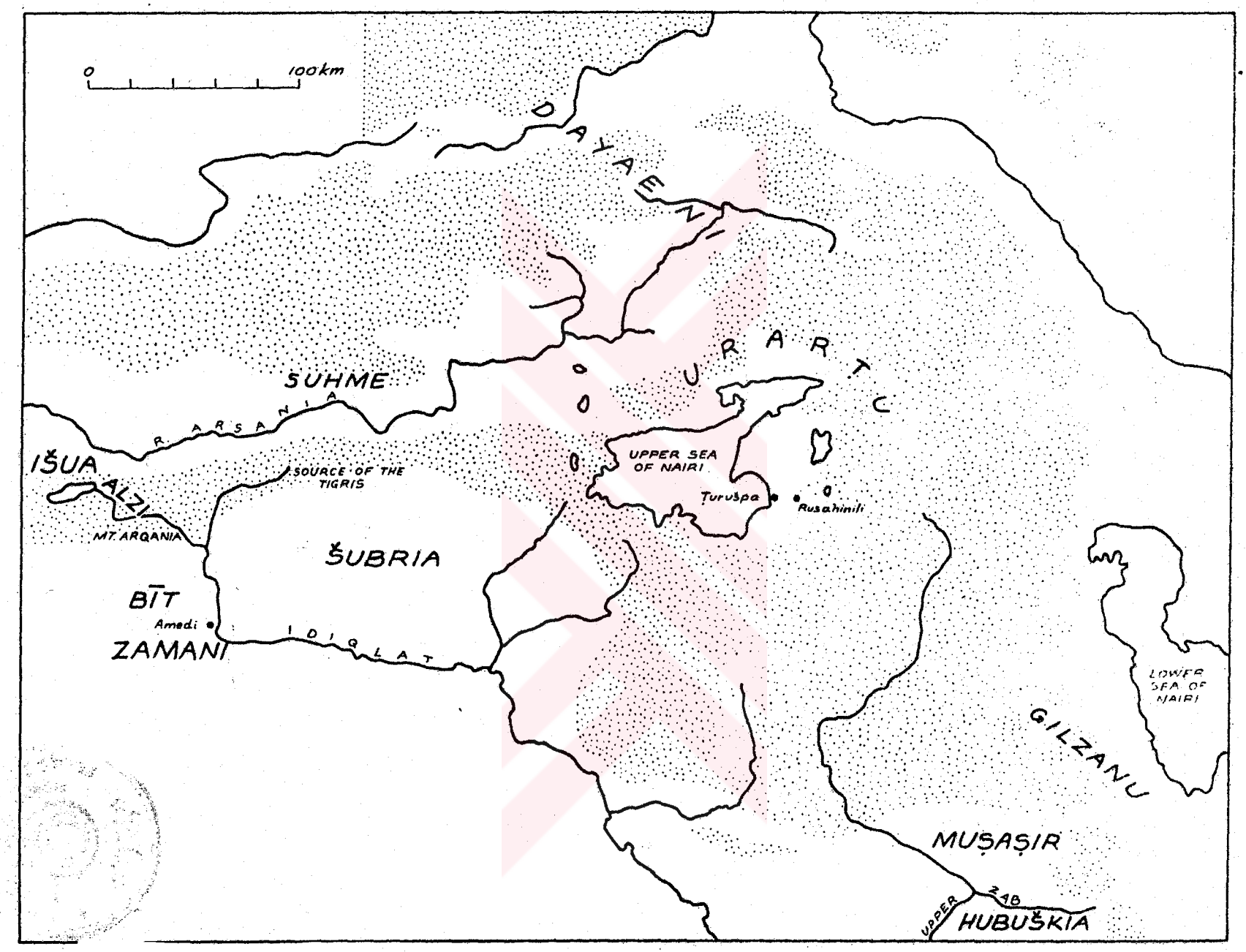

Harita: 2- Urartular Dönemi'nde Doğu Anadolu'daki eski yer adları

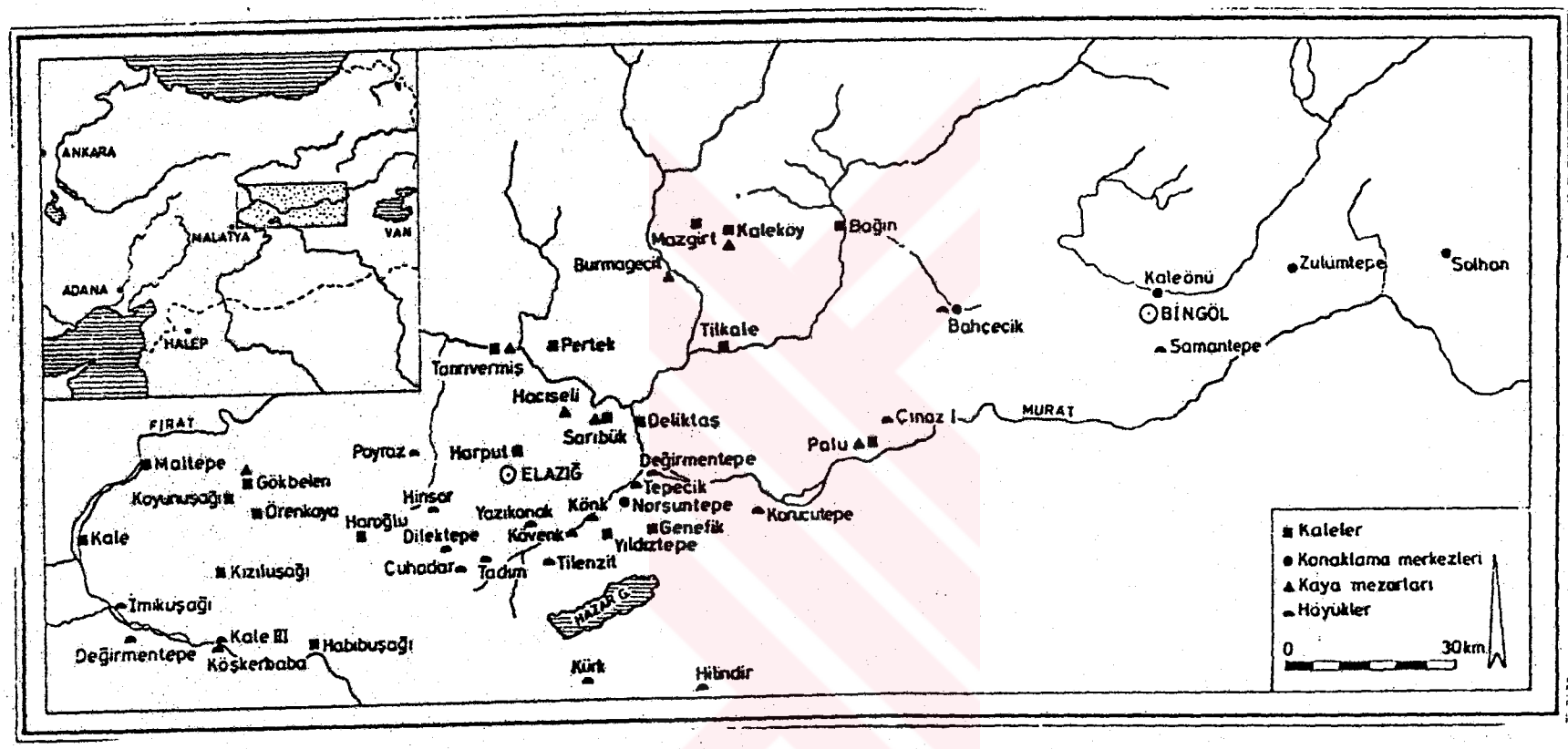

Haritas 3- Elazığ çevresinde Demir Çağı yerleşmeleri

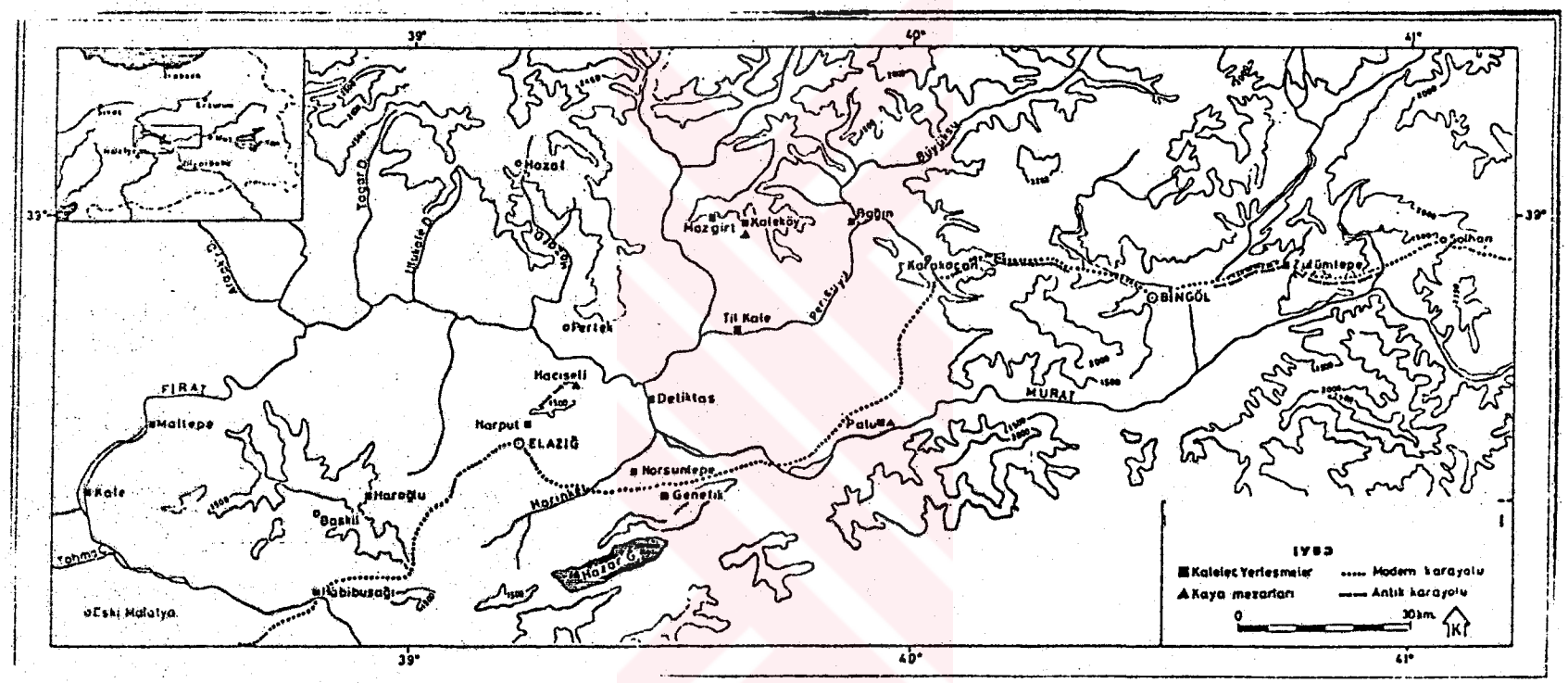

Harita: 4- Elazığ ve çevresinde bulunan Urartu yerleşmeleri

Resim: 1a- Harput Kalesi'nde Urartu kalıntıları

Resim: 1b- Harput Kalesi'ndeki Urartu kalıntıları

Resim: 2- Pertek Kalesi'nin Genel görünümü

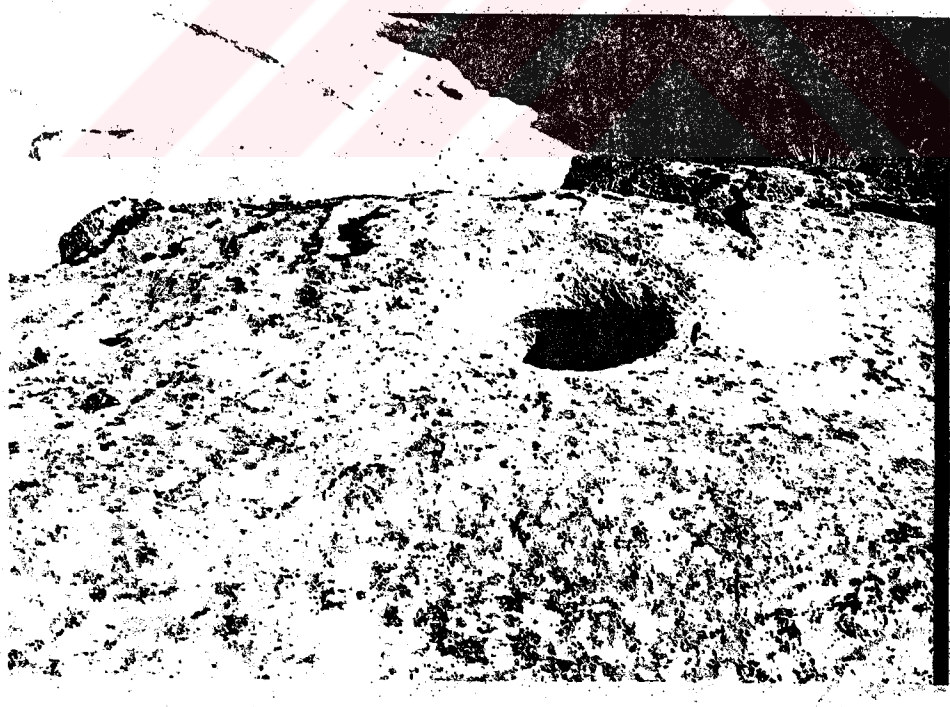

Resim: 3- Pertek Kalesi'nde küp biçimli sarnıç

Resim: 4- Feritek Kale'sinde sur-temel yuvaları

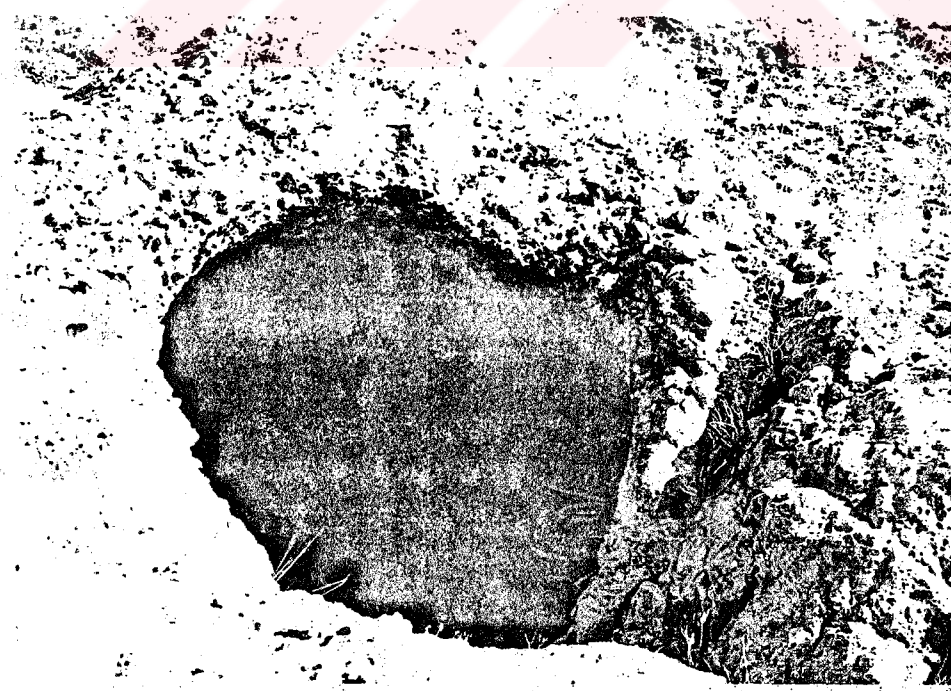

Resim: 5- Tanrıvermiş Kalesi'nde küp biçimli sarnıç

Resim:6a- Tanrıvermiş kaya mezarı odaları

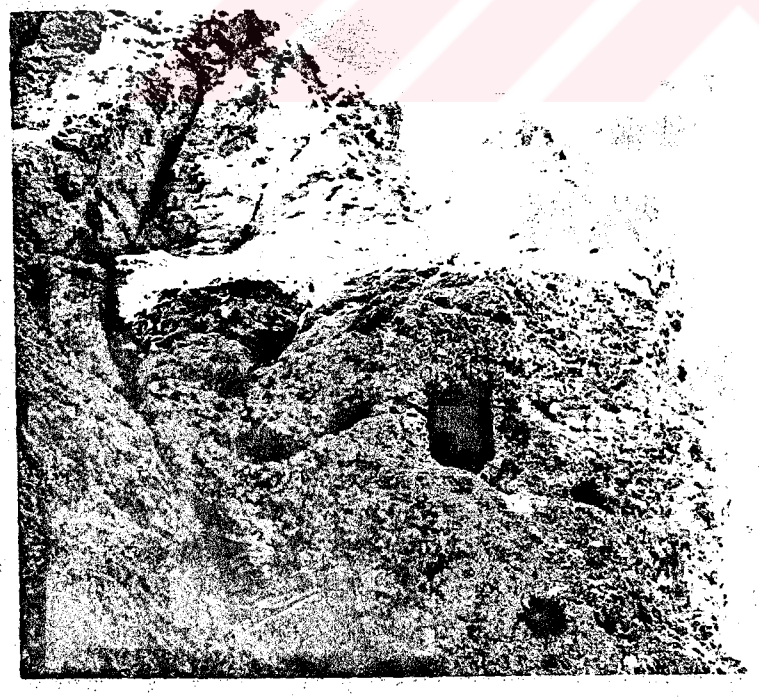

Resim: 6b-Tanrıvermiş kaya mezarı odaları

Resim: 7- Haciseli Köyü'nde kaya mezarı odasının dış görünüşü

Resim: 8- Elazığ yöresinin önemli yerleşim merkezlerinden Tilenzit Höyüğü

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ